

I. AUTORS, EDITORS I IMPRESSORS A SABADELL, 1850-1975. NOTA HISTÒRICA

Josep M. Benaül Berenguer¹

1. Professor Titular d'Universitat. Departament d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de Barcelona. Membre del projecte de recerca «Orígenes y desarrollo de los distritos industriales exportadores, 1765-2008» (Ministerio de Educación, HAR-2009-07571).

1. INTRODUCCIÓ

A començaments de la tardor de 2011, quan ja tenia força avançat aquest text, en un recés d'unencontre acadèmic, vaig sentir dir a un enginyer de camins madrileny que a Catalunya hi havia una afició especial pel colleccionisme. No es referia al colleccionisme d'art, sinó al d'altre tipus d'objectes; de fet, el comentari va sorgir de l'esment, per part d'un altre interlocutor, d'una collecció d'aparells telefònics i de màquines d'escriure radicada a l'Alt Empordà. No tinc elements per corroborar si el colleccionisme és comparativament més potent a Catalunya que a altres territoris de l'Estat espanyol, però la conversa incidia de ple en el cas que llavors em tenia ocupat.

La Col·lecció Renom-Llonch no es centra en un objecte determinat, sinó en una temàtica, la sabadellenca, i conté llibres i opuscles, publicacions periòdiques, fulls volants, arxius d'empresa, fotografies i postals, obres pictòriques i peces de ceràmica. Els llibres i opuscles recollits en aquest catàleg són, doncs, només una part d'un projecte molt més ampli. L'afecció d'Esteve Renom Pulit per la història de la ciutat ha estat el motiu que l'ha empès a construir aquesta collecció. Una història en la qual algun avantpassat —particularment l'avi Francesc Pulit Tiana— hi va tenir un paper remarcable, com a protagonista i com a productor de documents —per mitjà de la fotografia— a finals del segle XIX i primeres dècades del segle XX. Al llarg de la tasca de perseguir peces amb més o menys delit, amb major o menor esforç, Esteve Renom ha establert una clara interlocució amb el pretèrit de la ciutat. Cada peça ha passat pel sedàs del coneixement del colleccionista, fet de l'experiència personal, de la memòria familiar i de la lectura dels treballs historiogràfics. I així, amb l'encaix de cada peça, el saber s'ha anat fent més gran i el sedàs més precís. Un coneixement sense el qual no gaudiria de la collecció, perquè és el que dóna sentit a les peces. Un gaudi que lògicament té una expressió ben íntima i una altra de més oberta, quan troba aquells interlocutors amb els quals pot compartir i intercanviar dades i notícies del passat. Ignoro si succeeix el mateix amb els que es dediquen a altres objectes, però crec que els colleccionistes de temàtica local, si més no els d'una certa rellevància, comparteixen un cert deler de coneixement, un anhel per ubicar la peça on correspon i per connectar-la —com en un trencaclosques— amb altres o amb informacions acumulades. M'ho fa pensar Rafel Comes Ezequiel,

segurament el principal col·leccionista de temàtica terrassenca, amb qui tantes concomitàncies trobo si el comparo amb Esteve Renom. I endevino que em passaria el mateix amb altres col·leccionistes de temàtica local que, atesa la importància històrica de les poblacions secundàries, abunden al nostre país, tot i que no sé si comparativament més que en altres territoris.

El tràfic d'informació entre els col·leccionistes i altes interlocutors pot ser verbal o escrit. Economista de formació i de professió, tot i conèixer molt la història de la ciutat, Esteve Renom no ha exercit d'historiador i escriu poc. La col·lecció és aquí, objectivada en els seus receptacles i descrita en alguns instruments com aquest catàleg bibliogràfic, però el saber acumulat pel col·leccionista no està codificat, és implícit, està en la seva memòria i només és transmissible per mitjà de les interlocucions parcials amb altres col·leccionistes o estudiosos. Aquesta transferència és una de les preocupacions de l'Esteve Renom. Potser el tranquil·litzi saber que una part del seu coneixement, gràcies a les lectures que ha fet dels esborranys, ha contribuït a millorar-la aquesta nota, de la mateixa manera que la supervisió del catàleg també l'ha enriquit.

Quan vaig exercir durant uns anys el càrrec de director de l'Arxiu Històric de Sabadell, confesso que inicialment mirava una mica de reüll els col·leccionistes de documents. Hi veia uns competidors en l'aplec de documentació de la història de la ciutat, que, a més, encarien el producte quan aquest es trobava en el mercat. Considerava que, en ésser recopilats privadament, aquells documents quedaven fora de l'abast del públic. Veia alguns efectes perversos particularment en el col·leccionisme de temàtica local; el més important era que incentivava la partició de fons documentals en funció d'aquests interessos restringits; així, i malauradament és un fenomen recurrent, les factures d'un fons documental d'una empresa podien ser dividides per la localitat d'origen dels emissors amb la finalitat de treure'n el màxim profit amb aquesta venda fraccionada. Ho vaig veure al mercat dominical de Sabadell: s'oferien les fitxes dels excombatents franquistes sabadellencs, que formaven part del fitxer de la província de Barcelona, el qual havia estat fragmentat per tal de vendre'l per localitats. Finalment, també m'inquietava el futur d'aquestes col·leccions particulars, atès que rarament la dèria del titular es traspasa als hereus.

Aviat, em vaig adonar que, encara que no m'agradés gaire, hi havia un mercat d'aquests objectes i que la demanda dels col·leccionistes n'era el motor. Des de les institucions públiques no teníem ni la informació ni els mitjans per controlar-ho tot. A més, la nostra obligació es restringia a allò que afectés la legislació sobre el patrimoni històric i documental. Si no teníem ulls i diners per a cobrir-ho tot, no quedava altre remei que conviure amb aquesta realitat. Per tant, quan no s'hi arribava des de les institucions públiques, era preferible que els documents acabessin a casa de col·leccionistes que no a la d'un drapaire per fer-ne pasta de paper o a un contenidor; era més convenient que les peces anessin a parar a particulars amb cara i ulls que no pas a altres d'indocumentats; i —finalment— convenia conèixer-los i establir-hi ponts de contacte i de col·laboració. Amb l'Esteve Renom, i així vaig saber qui era, això va ser particularment fàcil i profitós.

Abans, durant i després del temps que vaig estar a l'arxiu, sovintejava la botiga d'en Tatum (Josep Fernández Cantó), un brocanter, per on passava tot l'univers dels col·leccionistes sabadellencs, els afeccionats al llibre vell i els compradors ocasionals de diverses andròmines. També hi compareixia l'Esteve Renom i allí s'hi congriaava, gairebé mai amb idèntiques persones, la darrera tertúlia històrica de Sabadell. Històrica per l'antigor del format —la tertúlia de rebotiga— i per les temàtiques conversades. Era un altre exemple de com el tràfic de peces velles també contribuïa a un determinat tipus de sociabilitat.

La d'Esteve Renom ha estat una dèria raonada. Primer, hi ha la lògica temàtica d'aquesta col·lecció, que constitueix un objecte d'estudi perfectament delimitat. Segon, el catàleg fixa una cronologia meditada, ja que no recull res posterior a 1975, atès que a partir d'aquesta data la ciutat ha entrat en una altra etapa històrica, com ho detallarem en el segon apartat. Tercer, es tracta d'una tasca de llarg recorregut, començada en la joventut i continuada amb paciència i perseverança. I això no exclou que, entremig, hi hagi hagut actes d'audàcia. Al meu entendre, el més important de tots és la captació de l'arxiu de la casa de comerç de teixits de Madrid dels Bustillo, clients importants dels fabricants sabadellencs fins al punt que un dels titulars del negoci, Timoteo, va ser elegit diputat liberal per Sabadell de 1894 a 1903. Esteve Renom va intuir la possible existència del fons documental per mitjà de referències familiars. Persuadits els hereus del negoci de la conveniència de fer-ne donació, atesa la vinculació sabadellenca de molts dels documents, una furgoneta va sortir de l'antic magatzem de la Plaza Mayor madrilenya i va portar l'arxiu a Sabadell el 3 d'abril de 1989. Quart, gràcies al prestigi assolit, ha aconseguit captar col·leccions d'altres particulars, que, com deia abans, no disposaven d'hereus interessats a continuar-les ni a cedir-les a una institució pública. Cinquè, hi hagut l'afany de fer una col·lecció privada, però gens secreta; un aplec per al gaudi personal, però també —potser la temàtica hi ajuda— obert als que no només contemplen les peces sinó que les interpreten, és a dir, als estudiosos. Aquest mateix sentit d'obertura, de compromís amb la societat —i no solament la sabadellenca—, ha portat la Col·lecció Renom-Llonch a col·laborar en intercanvis de peces repetides, en exposicions, en publicacions i en recerques amb diverses entitats públiques o privades.² De fet, el propòsit d'encarregar la confecció i de publicar aquest catàleg bibliogràfic no solament fixa la col·lecció sinó que també —i no és poca cosa— la presenta a la societat. Al voltant de 2.200 referències, algunes de les quals peces úniques, palesen la importància d'aquesta decisió. El catàleg no conté tota la bibliografia sabadellenca del període considerat, però n'és una bona aproximació, i esdevé una eina bàsica a disposició dels estudiosos. En tot cas, constitueix una peça bàsica d'una futura bibliografia completa de Sabadell, alhora que hauria d'esperonar a les institucions locals a endegar aquest projecte.

2. El 1998, a partir d'una idea d'Esteve Renom, la Fundació Caixa de Sabadell va organitzar una exposició, que va comissariar Martí Marín Corbera, el qual també fou el coordinador del catàleg. *Sabadell, de vila a ciutat. La petjada impresa, 1800-1900*, Sabadell, Fundació Caixa de Sabadell, 1998.

L'Esteve Renom em va demanar un text per introduir aquest catàleg. No li podia dir que no, però d'altra banda envaïa un territori, la història cultural, que no era el meu, encara que fos la de Sabadell. A més, eren moltes les teclades a tocar. M'he centrat a valorar la coherència cronològica de la col·lecció i en presentar tres aspectes que poden ajudar el lector a mesurar la importància del catàleg: els autors, els editors i els impressors. Es tracta d'un treball essencialment descriptiu. En el cas dels autors, ha estat particularment difícil, per la dispersió, aportar alguna informació nova i evitar un tractament que no reiterés les entrades d'enciclopèdia; a més, la selecció ha estat obligada: només m'he referit als més destacats i he procurat agrupar-los per especialitats. En canvi, s'aporta més informació nova en l'anàlisi de l'edició local, atès que només hi havia algun estudi de cas i no es disposava ni d'un enfocament comprensiu —aquí es consideren les obres en castellà i en català— ni d'una panoràmica secular. En comparació amb una tasca individual com l'autoria o una activitat industrial amb diversos productes com la impressió, era molt més problemàtic endegar una iniciativa editorial de llibres i opuscles —pensada amb un cert afany de durada— des d'una ciutat secundària. L'excepció de la continuïtat i l'absència de professionalització ho palesen a bastament. Finalment, en l'estudi de la impressió és on m'he sentit més confortable. Primer, perquè és una activitat estrictament industrial. Segon, perquè he disposat de l'extensa recopilació que va dur a terme Rafael Subirana Oller, el qual recordo perfectament a la sala de lectura de l'Arxiu Històric de Sabadell mentre recollia informació; aquests materials m'han permès suplir les mancances, molt notòries en aquesta indústria, de les fonts fiscals, i m'han proporcionat pistes per a altres indagacions. Finalment, perquè he optat per un estudi limitat: més sistemàtic pel que fa al segle XIX i només centrat, a partir d'alguns casos, a explicar el trànsit a la impremta industrial en el segle XX.

2. L'ARC TEMPORAL: INICI I FI DE LA CIUTAT INDUSTRIAL

La col·lecció catalogada recull publicacions d'autor i d'editor sabadellenc i sobre Sabadell fins a 1975. També les obres impreses a Sabadell, però només pel que fa al segle XIX. Hi ha obres anteriors a 1850, que mereixen també un comentari, però la major part s'ajusta a la història de Sabadell com a ciutat industrial, una trajectòria que té un inici i un final. Cenyir aquest procés històric entre els anys 1850 i 1975 és una pretensió d'exactitud exagerada, però, com a aproximació, és segur que aquesta cronologia no peca ni de baldera ni d'estreta.

Comencem pel 1850. La impressió del terrisser anarquista Marian Burguès, nascut el 1851, era que en la seva infantesa Sabadell era una vila, de dotze a catorze mil habitants, però no una ciutat. Considera, primer, l'extensió limitada de la trama urbana, amb un perímetre equivalent a només una desena part que el de 1929, quan escrivia els seus records, i amb terres de conreu nou vegades més extenses a mitjan segle XIX. Segon, assenyala que aleshores algunes activitats agràries eren encara molt vives: la notòria pre-

sència estacional de segadors i veremadors, les tres eres del carrer de Sant Cugat, l'engreix casolà de porcs... La intenció de Burguès era remarcar els grans canvis succeïts entre 1850 i 1929.³

Tot i això, la formació de la ciutat industrial ja estava en marxa des d'abans de 1850. Les primeres màquines de vapor s'havien començat a instal·lar des de 1837, el nombre d'habitants s'havia més que doblat entre 1824 i 1850 i, des de 1847, una nova carretera, que a Montcada empalmava amb la de Barcelona a Vic, facilitava l'accés de Sabadell al cap i casal. I no hem d'oblidar que el creixement demogràfic es nodria en gran part dels immigrants que es quedaven. Al costat d'aquests hi havia els emigrants, tant sabadellencs, diguem-ne més de soca-rel, com una part dels nouvinguts pels quals Sabadell només era una etapa. Moviment i pòsit alhora. Més encara, en cloure's la primera meitat del segle ja s'havia encetat la construcció institucional de la ciutat: el 1850 havien transcorregut vint-i-dos anys de la creació del col·legi escolapi, deu del nou teatre, set de l'empresa per al subministrament d'aigua, un del casino de la Juventud Sabadellense... A més, en aquella data ja estaven en marxa altres formes de la sociabilitat moderna a Sabadell. I, amb tot això, les noves classes socials, que ja tenien perfectament dibuixats els seus fonaments econòmics, s'anaven configurant amb les respectives accions en els diversos vessants de la vida local.

Si és té en compte que el procés estava endegat, sorprèn menys la creativitat econòmica i institucional de la dècada de 1850: nou edificis industrials moguts per vapor (1850-1858), subministrament de gas (1852), la societat coral Centro Sabadellés [Gelats] i l'arribada del ferrocarril (1855), el Cercle Sabadellès, l'Hospital i Casa de la Caritat i la Junta de Fabricants per comercialitzar els rebuigs de llana (1856), el Círculo del Jardín Sabadellés i el Casino Catalán Industrial (1857), la Caixa d'Estalvis de Sabadell i el cos de bombers (1859)... Pel que fa al govern de la ciutat són els anys del Ban de Bon Govern (1854) i del plànol topogràfic de Josep Oriol Bernadet (dels primers dibuixos de 1850 a les darreres rectificacions de 1859), que va regir el nou creixement urbà. I a això cal afegir-hi el desenvolupament continuat d'altres formes de sociabilitat noves o renovades: el 1860 la vila disposava de disset germandats, set cafès (tots amb billar), dues societats corals... No hi ha dubte: la infantesa de Burguès va transcórrer en una fase proteica de la vida sabadellenca i ell, des de la vellesa, en iniciar les seves memòries, accentuava els records d'allò —una part viscuda i una altra sentida a dir— que encara contrastava amb el món urbà emergent. Tot i això, i el nostre terrisser no ho obviava, la jornada dels sabadellencs, que començava de matinada amb el so de les campanes (després vindrien les sirenes) dels vapors, estava marcada per l'activitat fabril i no pas pels treballs del camp.

Per això, no és casual que en aquells primers anys de la segona meitat del vuit-cents s'instal·lés la primera impremta a Sabadell. I la millor prova que hi havia un mercat va ser l'aparició el 1853 del *Diario Sabadellense*, el primer periòdic local. En aquest mercat de lletra impresa no només hi havia consu-

3. Marian Burguès, *Sabadell del meu record*, Sabadell, impremta Sallent, 1929.

midors, sinó que també començava el desenvolupament d'un estol creixent d'autors —persones físiques i jurídiques—, editors i impressors.

La ciutat industrial va prendre cos en aquells anys i no era, doncs, resultat d'un decret de 1877, que simplement era el reconeixement administratiu d'una evidència. Tot i que no és aquí el lloc per esbossar-ne l'evolució i les modificacions que va experimentar al llarg d'un segle i quart, podem constatar que la ciutat industrial va perdurar fins a 1975. Certament, durant el franquisme la ciutat fàbrica va evolucionar en una versió degradada. El sistema productiu es mantenia bàsicament vigent, però la davallada en termes culturals —com ho reflecteix la producció bibliogràfica— i de capacitat social havia estat notòria. A més, la segmentació social de la ciutat s'havia aprofundit i s'hi havia afegit el fet nou d'una segregació residencial amb una pronunciada diferenciació ètnica i cultural. I aquest fet era indestriable d'una acumulació de dèficits urbanístics i socials de gran magnitud, que evidenciaven el clar retrocés de les dècades de 1940 i 1950 amb relació a l'època republicana.

Amb aquests canvis, l'itinerari de la ciutat industrial s'acaba amb la fi del franquisme. El 1975 ja feia alguns anys que la principal manufactura, la tèxtil llanera, patia una crisi estructural. Algunes empreses històriques ja havien plegat en aquella data. Però també cal situar aquell any dins de la crisi que va sotraguejar les economies occidentals de 1973 a 1983, pautaada per les grans alces del preu del petroli de 1973 i de 1979. A Espanya, on va esclatar amb un cert retard en interrelacionar-se amb un règim polític agònic i en liquidació, la crisi va ser molt més profunda que en les economies avançades per causes econòmiques (estructurals) i polítiques (conjunturals: el cost econòmic de la transició). Així, doncs, a Sabadell el cicle de crisi general es va entrellaçar amb el declivi estructural de la principal indústria local. Llavors, només era perceptible —es comptava, a més, amb la perspectiva de prou precedents històrics a altres països— l'enfonsament de la indústria tèxtil i de les auxiliars d'aquesta (inclosa la maquinària tèxtil), però ningú no creia que també havia començat la fi de tota la ciutat industrial. Hom pensava en un relleu industrial i fins i tot, com ja preveia l'estudi *Dinàmica i perspectiva del Vallès* (1969-1971), en una especialització més terciària i residencial de la ciutat, amb un desplaçament de les indústries més avançades —el gros de la metal·lomecànica— cap als nous polígons industrials de la comarca. Certament, tot això ha succeït, però ha anat molt més enllà d'allò que es percebia i de com es preveia en la dècada de 1970.

La previsió va quedar curta, perquè es calculava que la vella base industrial seria substituïda per una altra. La crisi de 1975-1984 també va afectar seriosament la indústria metal·lomecànica, de manera que ja no podia omplir el buit que deixava la indústria tèxtil a escala local. En la dècada de 1980, hi va haver qui va proposar una nova baula de recanvi, anomenada «Silicon Vallès» per alguns il·lusionats, que, tot i una base inicial aparentment prometedora, tampoc no va comparèixer. Durant uns anys, a continuació de la integració a la Unió Europea el 1986, va semblar que els esforços en la millora de la competitivitat de moltes empreses aconseguïen mantenir una certa base industrial local, encara que més petita. Finalment, això també ha min-

vat més del que s'esperava amb el tancament de moltes empreses, l'absorció d'unes altres per empreses estrangeres i les reestructuracions de les mateixes empreses multinacionals. No pertoca aquí considerar els grans canvis, d'abast internacional, que han estat darrere d'aquests processos. Només hem de constatar que a Sabadell gairebé no queda indústria; a la comarca, tot i que empetitida, la indústria és encara considerable, però és poca la que es pot considerar de control sabadellenc. La ciutat ha deixat de ser un centre industrial i s'ha transformat des de tots els punts de vista (econòmic, urbanístic, social i institucional).

El relleu industrial ha estat no solament sectorial sinó també espacial; en l'actual aglomeració industrial metropolitana no hi ha lloc —a la indústria s'entén— per a centres secundaris de decisió. Sabadell no va poder passar d'unes indústries a unes altres ni d'una ciutat fàbrica a un altre tipus de centre industrial, capaç d'articular i dirigir un nou tipus d'aglomeració manufacturera. La trajectòria, doncs, no ha estat diferent de la d'altres centres industrials d'altres països avançats i Sabadell ha passat a formar part de la lliga europea de ciutats industrials desaparegudes. Tot i això, hi ha hagut una diferència substancial, aquí el procés ha succeït dins una gran àrea metropolitana, que ha facilitat la transició a la ciutat residencial i de serveis. La millor imatge d'aquesta nova ubicació de Sabadell és el pas de la ciutat fàbrica autocentrada, on gairebé tothom que hi residia també hi treballava, a la ciutat oberta inserida plenament en la metròpoli, com ho evidencia que milers de sabadellencs surtin cada dia a treballar o estudiar cap a altres indrets de la gran conurbació i que milers vinguin a fer-ho aquí. El 2001, segons dades de l'Idescat, hi havia més de 39.000 desplaçaments diaris des de Sabadell per treball i estudi i prop de 27.000 cap a Sabadell.

Ara bé, el canvi no ha estat només econòmic, sinó que ha tingut un abast social —i, per tant, també cultural— de grans dimensions. Primer, una de les transformacions més substancials ha estat la desaparició de la burgesia local. Entengui's bé, a Sabadell hi ha empresaris i propietaris remarcables, que naturalment defensen els seus interessos a través d'entitats que els són pròpies, però ja no hi ha una classe que aspiri a governar i dissenyar la indústria i la ciutat, és a dir, a exercir una hegemonia local, construïda no només des dels aparells de poder sinó també a través d'una activa presència en la vida institucional i social. Aquesta dilució arrenca també de les darreries del franquisme i la laminació de la base productiva, a la qual hem fet referència, ha estat decisiva. En segon lloc, podríem dir el mateix de la classe social antagonica, els treballadors, que només van disputar l'hegemonia a una burgesia afeblida de manera molt limitada. El pes de la llosa dels quaranta anys de franquisme va resultar decisiu en l'afebliment cultural de la classe treballadora: segmentació ètnica, ruptura amb la tradicions culturals anteriors a 1939, escàs pes dels treballadors qualificats i dels tècnics en el lideratge sindical... Que abans de 1975 no hagués sorgit cap document interpretatiu de la crisi del tèxtil per part del moviment obrer local invita a reflexionar sobre aquestes mancances. Fins i tot podríem dir que l'ascens del PSUC al govern municipal el 1979 assenyalava el cant del cigne de la classe treballadora sabadellenca com a subjecte actiu. En efecte, la classe obrera local patia un

procés de dilució paral·lel al de la burgesia, tot i que menys ostensible, atès que disposava d'un llegat institucional i cultural molt menor. I novament hauríem de remarcar, és clar, que a Sabadell hi ha treballadors i empleats, però que no encarnen cap mena de projecte social propi i definit en l'àmbit local.

3. ELS PRECEDENTS: LLETRA IMPRESA EN TEMPS DE VILA

Com hem vist, la coherència de l'arc temporal d'aquesta col·lecció bibliogràfica local és plena. Hi ha, tanmateix, la voluntat d'incloure-hi també la producció bibliogràfica referida a la vila preindustrial o d'autors locals d'aquella època. Aquestes obres són el precedent de la capacitat de producció bibliogràfica de la nova ciutat industrial. Es tracta lògicament d'una producció minsa, però valuosa, i lògicament elaborada des de fora de la petita vila. De fet, com a altres indrets, les obres més destacades provenien d'un petit nombre de personatges il·lustres, en general amb una vinculació limitada amb la vila, però considerada prou significativa per tal que des de finals dels segle XIX els fossin dedicats quatre carrers de la ciutat.

El més antic d'aquests personatges és Joan Cristòfor Calvet d'Estrella (Sabadell o Sarinyena c. 1505 - Salamanca 1593), educador de Lluís de Requesens, mestre del futur Felip II a la Cort de Carles V, historiador i cronista. Tot i que no s'ha trobat cap document que en certifiqui el lloc de naixement, la documentació que sosté la naixença de Calvet a Sarinyena és cronològicament força propera a la vida del personatge; hi ha el fet que va demanar el títol d'infançó d'aquesta vila; i finalment hi ha altres vincles dels Estrella amb la dita vila aragonesa, com mostra una tesi doctoral, la qual aporta molta informació interessant sobre el paper de Calvet a la cort de Carles V.⁴ Això no invalida el vincle sabadellenc, atès que els pares van residir i morir a Sabadell. El pare, Joan, que era cirurgià, probablement ja era mort el 1533, quan l'emperador Carles visità Barcelona i Joan Cristòfor formava part del seguici; des de la ciutat comtal va redactar una carta a mossèn Meca,⁵ on es refereix a la seva mare, però no al pare. El 1557 la mare, segons fonts notariales locals, li fa una donació entre vius. El 1588, quan la mare ja era morta, Joan C. Calvet va liquidar els béns que tenia a Sabadell.⁶ L'origen sabadellenc de Calvet fou plantejat inicialment per Bosch i Cardellach en el segle XVIII, prenent com a base documentació publicada el 1602 i el 1628, per tant cronològicament equivalent a la que en sosté l'origen aragonès. En tot cas, no

4. José Luis Gonzalo Sánchez-Molero, *El erasmismo y la educación de Felipe II (1527-1557)*, tesi de doctorat, Departamento de Historia Moderna, Facultad de Geografía e Historia, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 1997. Considera també nascuts a Sarinyena el pare i la mare, Antica Gual.

5. Els Meca eren una família noble de Sabadell, que en el segle XVI heretà la batllia natural de la vila, que havia estat en mans dels Clasquerí des de 1310.

6. Basat en Ernest Mateu Vidal, *Joan Cristòfor Calvet d'Estrella i el seu probable origen sabadellenc*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, Quaderns d'Arxiu, 1961. La datació de la carta, el 1533, l'estableix José Luis Gonzalo, *El erasmismo...*, p. 375.

som qui per dilucidar una qüestió de tanta envergadura. En la dècada de 1960 dos autors locals, amb més o menys cautela, li atribuïen un origen sabadellenc i, molt abans, el 1886, la ciutat ja li havia dedicat un carrer.⁷

Amb trenta-una referències d'autoria directa i quatre més on hi està implicat com a coautor o com a objecte d'estudi, sobresurt per damunt de tots el filòsof, teòleg i lexicògraf Fèlix Amat de Palou i Pont (Sabadell 1750 - Barcelona 1824), personatge de gran relleu a la història eclesial i intel·lectual del nostre país a l'època de la Il·lustració. El pare, Joan Amat i Salvany, botiguer i pagès, també havia tingut cura d'activitats manufactureres draperes. La connexió amb la indústria llanera local, mantinguda després per un dels fills, Bartomeu, botiguer de teixits a Barcelona, pot explicar l'actitud industrialista de Fèlix i, més accentuada encara, del seu germà Jaume (Sabadell 1753 - Sevilla 1819). En termes religiosos Fèlix es situava en posicions qualificades de jansenistes, les quals refermà en les obres publicades de 1817 a 1823 amb el pseudònim de Macario Padua Melato. Els coetanis sabadellencs eren molt conscients de la rellevància del personatge i no hi mancaren els contactes directes, com ho registra el dietari de Bosch i Cardellach, un antic deixeble. El 1803 fou nomenat abat de San Idelfonso i consagrat com a bisbe de Palmira. Aquest darrer fet es va celebrar durant tres dies a la vila, inclosos un tedèum i la representació d'una obra de teatre, amb música pagada pel germà de l'arquebisbe,⁸ probablement Bartomeu. La rellevància pública del personatge el portà a ésser biografiat molt aviat pel seu nebot Fèlix Torres Amat, bisbe d'Astorga.

De tots els personatges il·lustres de la vila artesana, el més estretament vinculat a Sabadell fou el metge Antoni Bosch i Cardellach (Sabadell 1758-1829), el qual va escriure molt, però no va veure publicat res en vida. La primera edició d'obres d'aquest destacat memorialista, historiador i metge no es va produir fins al 1882.⁹ En el segle xx ha continuat la publicació, tot i que alguns textos encara romanen encara inèdits. Actualment està en curs d'estudi, per part d'una comissió de la Fundació homònima, la personalitat i l'obra d'aquest personatge. És de preveure que aquest treball col·lectiu n'aporti una visió més completa i que en surti conegut i revalorat que en una perspectiva catalana. El que sí que podem afirmar és que el seu dietari en català, de 1787 a 1804, tot i que centrat en una vila petita com Sabadell, no té parió en la memorialística catalana de l'època si considerem la capacitat de percepció i la finor de l'anàlisi.¹⁰ D'altra banda, és d'esperar que aquests

7. Antoni Bosch i Cardellach, *Anales de la Villa de Sabadel desde el año 987 hasta el de 1770*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1992, vol. I, pp. 156-157. Les seves fonts són *Sermó vulgarment anomenat del Sereníssim Senyor Don Jaume segon d'Onofre Manescal* (1602) i *Summari, índex o epitome dels admirables y nobilíssims títols de honor de Cathalunya* d'Andreu Bosch (1628). A més de Mateu, vegeu Joan Puig Pujol, *El català Joan Cristòfol Calvet d'Estrella*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1969, Episodis de la Història, núms. 115-116.

8. Antoni Bosch i Cardellach, *Memòria de las cosas notables de la vila de Sabadell comensant en desembre de 1787*, Barcelona, Editorial Mediterrània, 2003, pp. 442 i 447-448.

9. Ernest Mateu i Vidal, *Antoni Bosch i Cardellach*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1969.

10. A més de l'edició de 1944, inclosa en aquest catàleg, hi ha una edició de molta més qualitat de 2003, que hem referit en la nota 8.

treballs també situaran la vàlua dels seus nombrosos treballs mèdics en la perspectiva de la medicina catalana de la Il·lustració.

Entre els pocs impresos anteriors al segle XIX, els quals majoritàriament fan referència a resolucions de plets públics o privats o a alguna cessió de propietat que els afectats consideraven escaient de publicar, sobresurt la biografia —escrita per Agustí Minuart— del canonge de la seu de Barcelona, Antoni Pau Centena (Serrallonga [Vallespir] 1616 - Barcelona 1691), que va deixar una profunda empremta durant els anys 1644-1654 en què exercí de rector a Sabadell. En efecte, aquest clergue va animar la instal·lació del convent dels caputxins, del qual va posar la primera pedra; va participar en la creació de la confraria dels traguiners, anomenada de Sant Antoni; durant el temps que va estar de rector es va graduar en Teologia a la Universitat de Barcelona; en la pesta de 1651-1652 no va deixar cap de les tasques parroquials i també va tenir cura de redactar i registrar testaments en aquell temps de trasbals.¹¹ Després, de 1655 a 1659, es va estar a Roma, on el papa Alexandre VII li atorgà el títol de degà de la catedral de Barcelona i el de prior de Sant Joan d'Isil el 1658. Va tornar a Catalunya el 1659 i visqué a Barcelona com a solitari penitent.¹²

4. ELS AUTORS

4.1. *D'on surten els autors?*

D'on va sorgir l'impuls cultural, que cristal·litzava en autors, en obres i en editors, en una ciutat tan industrial? Pot resultar sorprenent que la ciutat fàbrica, lliurada de manera aclaparadora al treball fabril, fos capaç de generar una vida cultural, que progressivament adquiria un gruix considerable, i que ja era prou apreciable en el tombant del segle XIX al XX.¹³ El 1903, amb motiu d'haver acordat la celebració d'un Certamen Literari-Científic, des del Centre Líric Dramàtic, una institució molt representativa del neguit cultural local, ho expressaven així: «Sabadell, la ciutat treballadora per excelència, no és, com molts se crehuen, la Matrona dormida al ritme salvatge de sas màquines de ferro: és la Deesa de la energia y de l'activitat que s'aixeca orgullosa 'n busca dels llums diamantins de la instrucció pera fondrer las cataratas de la ignorància, donchs sap que la instrucció és la clau de tot el progrés; és y serà sem-

11. Només cal veure l'elogi que li va fer Antoni Bosch, *Anales de la villa de Sabadell...*, II, pp. 95-96.

12. Apareix biografat a J. Capeille, *Dictionnaire de Biographies Roussillonaises*, Perpinyà, Librairie Catalane de J. Cornet, 1914, pp. 121-122; també, Joseph Gibrat, *Un prêtre catalan: Antoine-Paul Centena (1616-1691)*, Vaison, Imprimerie Bonne Presse du Midi, 1925; i Ramon Corts, Joan Galtés i Albert Manent, *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya I: A-C*, Barcelona, Generalitat de Catalunya-Ed. Claret, 1998.

13. Malgrat alguns desequilibris, derivats sobretot de l'estat de la recerca, una aproximació molt interessant a la història cultural de Sabadell al llarg del segle XX es pot trobar a Joaquim Sala-Sanahuja, «Pensament i producció cultural» dins Esteve Deu, Jordi Calvet, Martí Marín i Joaquim Sala-Sanahuja, *Sabadell al segle XX*, Vic, Eumo Editorial, 2000, pp. 281-396.

pre una llei moral que fa fruir al home el goig de la verdadera llibertat y li fa tenir amor a la justícia».¹⁴ L'explicació que se'ns proposa sembla reactiva: l'afany de cultura està lligat a l'embrutiment del treball mecànic (el ritme impertèrrit de les màquines), que en si mateix no solament no pot proporcionar llibertat sinó que també és el fonament de clares injustícies socials; només a través de la cultura, de la superació de la ignorància, es pot avançar, es pot fruir de la llibertat i es pot aspirar a la justícia. Certament, una part de la producció intel·lectual emanada des dels o vinculada als sectors socials subalterns es pot explicar a partir d'aquests paràmetres. Al costat d'això, s'hi entrelaçarà una producció cultural, també d'arrel popular, que sorgiria com a evasió justament del dur treball fabril i que tindria manifestacions més festives.

El 1919, un any particularment efervescent en les aspiracions socials i nacionals, sovint contraposades, es palesa un tòpic, que serà constant en les dècades següents: el desequilibri entre els vessants fabril (material) i cultural (espiritual) de la ciutat. Es dona per descomptada la capacitat cultural de Sabadell, però es constaten les dificultats per engrossir-la i enriquir-la. La reflexió emana del petit segment de periodistes, autors i activistes culturals («els *solitaris*», «el reduït sector del nostres artistes», en paraules de Joan Arús, llavors director del *Diari de Sabadell*), que se sent protagonista de la vida cultural de la ciutat i que participa d'una certa frustració pels resultats limitats dels seus esforços. Si en l'exemple anterior, la cultura sorgia com a reacció a la producció mecanitzada embrutidora, ara es responsabilitza el medi material de frenar l'avenç cultural. La minoria activa es troba davant «el desinterès de la majoria, la incomprensió i la falta de gust de la majoria i, per tant, la falta de col·laboració social, la falta d'ambient propici a la plena eclosió de l'esperit». I la causa no és altra que un públic «mancat d'educació artística i literària, format en un medi essencialment industrial —i consti que prescindint de categories— [que] omple a vessar els nostres teatres per a riure sense to amb qualsevol espectacle vulgar, amb qualsevol astracanada madrilenya, i, en canvi, deixa sistemàticament d'assistir-hi, quan es tracta d'una manifestació d'art veritable, noble i escollit».¹⁵ Per combatre aquest medi hostil, el remei proposat pel director del *Diari de Sabadell* era la unió dels *solitaris*, de la minoria activa, en una institució comuna. Deu anys més tard, el 1929, en un balanç de quatre dècades, es constata la descompensació entre vida material i avenç cultural, però l'autor, un antic estudiant de medicina, convertit en comerciant de llanes, enigmàticament en donava per descomptat l'origen: «Materialment s'ha progressat molt; no tant, però, en l'ordre espiritual. Tots en sabem la causa i ens dolem força d'aquesta desnivellació de la balança».¹⁶

L'accent posat en una escissió cultural, de la qual —i això és simptomàtic— també es responsabilitzava la burgesia local, és un discurs recurrent.

14. *Butlletí del Centre Líric Dramàtic*, any IV, núm. 33 (gener de 1903), p. 1.

15. Joan Arús, «Per la vida espiritual de la ciutat», publicat a la revista *Barcelona 1919*, i reproduït a *Diari de Sabadell*, 2591, 9 de març de 1919, p. 2.

16. J. Vidal Viñas, «Quaranta anys» dins *Sabadell. 6è Congrés de la Premsa Catalano-Balear, 1928*, Sabadell, 1928, p. 100.

En els anys trenta, els Amics del Teatre, entestats a portar obres de qualitat a la ciutat, es lamentaven de «la inexplicable absència en les nostres representacions de l'element més humil del nostre poble i, en canvi, hem tingut de veure que, en passar companyies de "bolo" sarsueler, s'ha omplert, pagant un preu més alt que el nostre».¹⁷

No cal dir que la proposta d'Arús d'unir els *solitaris* no tenia futur. Tot i compartir una certa frustració a causa de no ser prou reconeguts a la ciutat, els *solitaris* ja eren massa en nombre i en diversitat d'interessos, i naturalment ja s'agrupaven per afinitats. Una de les qüestions que mereixeria estudi és justament el sorgiment d'aquest segment d'autors, artistes i activistes. Una minoria provenia de famílies de la burgesia local (Feliu Sardà i Salvany, Joaquim Folguera, Joan Oliver...). Les famílies burgeses tenien més mitjans per a l'educació i podien considerar que un cert refinament cultural era el colofó de l'ascens material; i així era en alguns casos. Tanmateix, el més habitual era l'escassa inversió en instrucció formal dels fills de fabricants que havien d'entrar en el negoci familiar. Al marge d'un grapat de clergues, advocats i metges, sovint fadristerens, eren comptats els que accediren a una educació superior abans de 1936.

La part majoritària emergia d'una classe mitjana diversa i creixent: treballadors de coll blanc (oficinistes, funcionaris, comptables...), quadres de la indústria (majordoms, encarregats, teòrics...), botiguers i petits industrials. Alguns hi havien arribat des de famílies obreres i altres eren la segona generació de pixatinters o de quadres de la indústria. Indubtablement per aquest grup social una certa inversió en instrucció era la via més clara de promoció social. El medi urbà sabadellenc els oferia oportunitats per fer les primeres temptatives en una premsa local cada cop més diversa i extensa i en una rica vida associativa, expressions del nou espai públic de la societat liberal.

Finalment, també hi havia uns quants autors sorgits directament del medi obrer (Bartomeu Soler, Pau Vila...), però aquest era lògicament el més mancat de mitjans no solament per consumir cultura sinó també per invertir en l'educació dels fills.

A banda del seu origen social, els clergues van tenir un paper destacat entre els autors sabadellencs abans de 1936. Tot i que tenien un pes social menor que a altres ciutats, diguem-ne més levítiques, s'ha de considerar que formaven part de la gent d'estudis, un grup ben migrat a Sabadell.

Aquests eren els perfils socials dels intel·lectuals sabadellencs. En una perspectiva general, els fonaments generals de la seva emergència es troben en la transformació de la vila en ciutat i en el nou espai de participació pública del sistema liberal. De la mateixa manera que a la resta del país, la seva activitat d'autors d'opuscles i llibres o articulistes de periòdic era subsidiària i gratuïta, ja que, en la majoria de casos, exercien una ocupació professional distinta. També podríem dir —seguint a un expert en el tema— que l'existència d'una cultura particularista i reivindicativa, encarnada en el ca-

17. J. M. Benaül, «Una ciutat en la República: Sabadell, 1931-1936» a J. M. Benaül et al., *La República i la Guerra Civil a Sabadell*, Sabadell, Ajuntament de Sabadell, 1986, p. 27.

talanisme, «va accentuar encara més la [seva] sensibilització i la [seva] progressiva actuació en el món públic i cultural».¹⁸

Dins de la ciutat fabril i obrera, els literats, els artistes i no diguem els científics eren una minoria. Tanmateix, malgrat els plans que abans hem referit, hi va haver una etapa en què aquesta minoria tenia més possibilitats de créixer o d'augmentar la seva incidència en el món local. El decenni anterior a l'esclat de la guerra de 1936 fou especialment fèrtil en molts vessants culturals. Un testimoni de l'època, i no precisament d'esquerres, feia aquesta reflexió mig segle després: «Ens cal constatar, però, que tant a la segona meitat dels anys 20 [com] fins a la guerra del 36, la joventut sentia un deler de cultura com no he observat mai més».¹⁹ No cal dir que el franquisme va significar tot el contrari: una ruptura profunda, llarga i determinant en la capacitat productiva de la cultura local.

En l'anàlisi de la producció cultural a Sabadell, també caldria considerar-hi altres factors. Un és la mentalitat democràtica, que finalment s'imposa a la ciutat industrial, amb dues manifestacions, no necessàriament contradictòries, l'individualisme i l'associacionisme. Per Joan Sallarès Castells, un obrer d'arts gràfiques esdevingut llibreter i escriptor, «el caràcter fortament democràtic de Sabadell és una manifestació, diríem, connatural amb la ciutat. Aquelles fotografies, de grups d'obrers, que a cada casa en guarden una, fetes en el pati de les fàbriques, amb l'arraconada indumentària d'altre temps —un teixidor mostrant una llançadora; una ordidora, una troca de fil; el fogainer, amb una pala enorme; un sagalet amb un cove de fusades— tots ells nobles i seriosos, com si volguessin dir: nosaltres aguantem la casa i, encara, presidits per l'amo i els majordoms; aquestes fotografies, diem, són tot un document social que cal admirar».²⁰ D'una banda, l'afirmació d'individualitat, derivada de l'esforç que cadascú posa en el treball fabril i de la pròpia capacitat per progressar en aquest medi; de l'altra, la necessitat d'associar-se per actuar col·lectivament en diversos vessants de la vida local. Miquel Carreras, que cercava les arrels democràtiques en un passat més remot, ho va plantejar molt bé: «...hem de veure el nostre esperit democràtic revelant-se d'una manera més positiva en la vida diària, en crear una multitud de societats que engloben i organitzen tota la població per estaments i tendències, que intenten subvenir a totes les necessitats i donen cos a totes les aspiracions».²¹ L'afany individual s'esperonava en la vida col·lectiva: el lletraferit sempre trobava un lloc on publicar o declamar uns versos; l'aspirant a dramaturg o a director d'escena disposava amb facilitat d'una companyia d'afeccionats.²² Fins i tot a l'hora de vehicular el camp més aspre dels estudis

18. Jordi Casassas (coord.), *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya. Materials per a un assaig d'història cultural del món català contemporani (1808-1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999, p. 28.

19. Josep M. Riu, «Saba: una aventura literària», *Quadern de les Arts i les Lletres de Sabadell*, 45 (març-abril 1985), pp. 351-353.

20. Joan Sallarès, «Sabadell, ciutat de democràcia» dins *Sabadell. 6è Congrés...*, pp. 75-85.

21. Miquel Carreras, «Línies d'història ciutadana», *Anuari Sabadellenc. Any 1930*, Sabadell, Joan Sallent, 1930, p. 39.

22. Sobre el teatre a Sabadell, Josep Torrella Pineda, *Vida teatral sabadellenca. Síntesi històrica*, Sabadell, Fundació Amics de les Arts i de les Lletres, 1988. Un altre estudiós es refereix a un sistema

de les ciències socials o naturals, a les societats polítiques i culturals existents s'hi afegia el món de l'excursionisme o les naixents institucions museístiques. Tot i les enormes dificultats i deficiències, els afanys de renovació de l'ensenyament també estimularen la personificació de noves capacitats en aquest camp. Des de la perspectiva més col·lectiva, cal considerar que la vida associativa era en si mateixa molt emprenedora, prenyada de fracassos, certament, i també d'èxits molt notables. I de la vida institucional i associativa en va sorgir també una producció bibliogràfica d'autoria i edició col·lectives, que té un pes considerable en aquesta col·lecció.

Finalment, convé no oblidar un fet, potser massa obvi i per això poc considerat, que marca la personalitat de Sabadell: el seu caràcter suburbà amb relació a Barcelona. La proximitat a la capital és font de contraposició: atracció i absorció *versus* expansió i autonomia. Des de Barcelona, un sabadellenc, que hi va tenir una reeixida carrera de periodista, plantejava el mèrit del gran desenvolupament social i cultural de Sabadell tan a prop de la metròpoli.²³ El cap i casal era una altra escala i en molts aspectes una competència inabordable, però també resultava un estímul i un esperó, sobretot per a una ciutat que tenia una gran força centrípeta. De fet, sense aquestes capacitats locals, l'atracció metropolitana no hauria tingut l'efecte d'incitació, sinó pura i simplement de dilució. D'altra banda, amb aquestes característiques, la vida suburbana de Sabadell ofería també una perspectiva distinta de la vida barcelonina, sovint més irònica, perquè es feia des d'una perifèria humil i alhora irreductible, tal com ho expressava Francesc Trabal el 1928.²⁴

4.2. *L'autoria col·lectiva: entitats, associacions, empreses i institucions*

Altres autors dels documents registrats en aquest catàleg eren persones jurídiques: associacions, empreses, institucions... Ja hem fet esment que una de les característiques de la formació de la ciutat era l'esclat de la vida associativa. De 1850 a 1936 una plèthora de societats i entitats de tota mena va caracteritzar i va definir la vida sabadellenca. Durant el franquisme també van aparèixer noves entitats, si bé la dinàmica associativa, interrompuda dràsticament en certs camps i restringida en altres, es va veure profundament alterada. Tot i això, l'obra impresa col·lectiva va ser abundant durant la llarga dictadura.

Aquests col·lectius generaven una producció impresa, la qual partia, d'una banda, de les necessitats estrictament organitzatives i, de l'altra, de l'activitat que duïen a terme. Les entitats eren les autores i les editores d'aquestes obres, assistides en els aspectes més tècnics pels impressors. El

---

teatral sabadellenc; Josep Ache Vicente, *Teatre Principal*, Sabadell, Ajuntament de Sabadell, 2006; i «Entre els llums de gas i els elèctrics: Diversions i transformacions culturals a Sabadell entre 1851 i 1911», text complementari dins Josep Casamartina i Parasols, *Juli Batllell, un gaudinià oblidat*, Museu del Gas / Fundació Gas Natural Fenosa, Sabadell, 2011, pp. 33-49.

23. Josep Castellet Pont, «La segona ciutat» dins *Sabadell. 6è Congrés...*, pp. 105-106.

24. «Les gràcies sabadellenques» dins Francesc Trabal, *De cara a la paret*, Sabadell, Ajuntament de Sabadell, 1995 (edició i pròleg de Miquel Bach), pp. 209-211.

primer vessant era ineludible per exigències legals i per fer-se present davant dels conciutadans. D'aquí l'abundància d'estatuts i de reglaments, sovint l'única pista de molts itineraris fugaços i fins i tot d'alguns no tan efímers. En quantitat, sobresortia l'acció de les societats mutualistes, les germandats, que, a partir de la fusió (Federació de Germandats) havien construït una obra considerable, el Casal Mutualista, escombrat després de 1939 pels sectors adversos a aquest projecte. Aquelles entitats més rellevants, de llarga trajectòria i d'activitat més ressenyable, feien una passa més en la producció impresa, en la qual també hi podien intervenir les consideracions legals, i publicaven memòries amb una periodicitat anual sense llacunes en uns casos i amb més irregularitat en altres. A les memòries s'hi unien les necessitats organitzatives (apartats referents a la composició dels òrgans de govern, nombre de socis, retiment de comptes, etc.) i el resum de l'activitat desplegada. La màxima regularitat era assolida per les entitats financeres (Caixa d'Estalvis de Sabadell i Banc de Sabadell), d'assegurances (Mútua d'Incendis) i empresarials (Gremi de Fabricants, Cambra de Comerç). D'aquestes memòries, les de més qualitat i riquesa informatives van ser les de la Cambra de Comerç, especialment les publicades entre 1942 i 1969.

Més enllà del punt d'intersecció informativa de les memòries, l'activitat d'associacions i entitats generava molta altra producció impresa en forma d'opuscles, quaderns i llibres, al marge dels fulls volants, periòdics, cartells i altres impresos que no són l'objecte d'aquesta col·lecció. La casuística que donava lloc a aquestes publicacions era molt variada: certàmens i congressos; concursos, festivals i exposicions; conferències, debats i instrucció; homenatges i inauguracions... D'especial interès resulten aquelles que motivaven algun tipus repàs de la vida d'aquests col·lectius durant un determinat període; el motiu podia ser un aniversari o la commemoració d'una efemèride i el resultat podia ser un àlbum, una història o una crònica. Menys sovintejades són algunes publicacions originades per algun plet i la seva resolució.

Una menció especial mereixen les empreses, peça cabdal d'una ciutat industrial. La publicitat, que anava guanyant rellevància a mesura que es reforçava la diferenciació del producte (és tractés del fil, del teixit o d'una màquina), sovint es traduïa en formats que no s'encabeixen en una col·lecció bibliogràfica: cartells, calendaris de paret i de butxaca, etiquetes, targetes postals, butlletins periòdics, etc. En canvi, ocasionalment s'acabava reflectint en publicacions més complexes en forma d'opuscles, quaderns o llibres; amb aquest format hi trobem catàlegs, calendaris, nades, mostraris i altres expressions publicitàries. Algunes empreses, amb una trajectòria més llarga o significativament reeixida, arribaven a commemorar els aniversaris, sense esperar el centenari, amb publicacions molt significades.

Un cas que requereix una consideració a part és la producció de l'Ajuntament, caracteritzada per la continuïtat i per l'increment progressiu. La institució municipal és un exemple clar d'autor-editor, incloses les consideracions que hem fet abans. L'activitat reguladora del govern local s'havia de publicar per donar-la a conèixer i per a garantir-ne el compliment. La regulació s'establí de manera general en les ordenances de règim interior de la ciutat, però també hi havia publicacions específiques per a determinats àm-

bits: administració (reglaments dels empleats), seguretat pública (reglaments de vigilància nocturna), circulació de vehicles, mercat, cementiri, escorxador, sanitat, beneficència, organització territorial del municipi (districtes, barris i nomenclàtor), fiscalitat... A més, per llei, l'Ajuntament ha d'aprovar uns pressupostos anuals, que, sobretot des de 1920, s'han publicat molt sovint. En la primera dècada del franquisme també es van publicar, i ostentament, les memòries d'actuació municipal elaborades pel secretari de la corporació.

Les publicacions municipals cobreixen altres vessants, com ara els estudis o informes sobre determinats aspectes (aigües, ferrocarrils, ensenyament...), les reivindicacions davant d'altres administracions (partit judicial...) i finalment les de caràcter més cultural, en alguns casos amb una clara orientació propagandística, i que poden estar realitzades pel mateix ajuntament o per organismes paramunicipals (Arxiu, Museu). Només durant la II República hi va haver un projecte editorial a l'Ajuntament, amb una línia de publicacions culturals, que comentarem en l'apartat dedicat a l'edició.

En el darrer franquisme, de 1960 a 1975, justament quan la ciutat es veia desbordada per dèficits de tota mena (habitatge, infraestructures urbanes, sanitat, educació, transport públic, etc.), l'administració local defugia l'anàlisi rigorosa de la realitat local sobre la qual calia bastir les perspectives de futur. Davant d'aquesta ommissió pública, hi hagué una presa de consciència per part de determinades institucions emanades fonamentalment de la societat civil. El punt de partida fou sens dubte *Planificación de los servicios sociales de la ciudad de Sabadell, 1961-1962*, dirigit per Rogelio Duocastella, publicat el 1963 i elaborat a iniciativa de l'Associació Catòlica de Dirigents. El van seguir estudis sobre els dèficits d'habitatges i els socio-sanitaris (1965); el transport públic (1966), a càrrec dels dos centres d'estudis de la Caixa de Sabadell; els barris de la zona nord de Sabadell (1967), promogut per entitats de Ca n'Oriac; i l'ensenyament primari (1969) i les zones verdes (1975), fets des de la Jove Cambra de Sabadell. Molts d'aquests treballs cercaven l'aixopluc d'un paraigua ampli d'entitats, en alguns casos fins i tot hi constava formalment l'Ajuntament, per tal de facilitar-ne l'elaboració i garantir-ne l'eficàcia dels resultats, atès que tenien la pretensió de proporcionar una eina per a la millora de la ciutat. En molts casos fou decisiu el suport de la Caixa de Sabadell, entitat que va endegar el 1968 un estudi més ampli sobre el conjunt del Vallès que no va ser culminat fins a 1971. Excepció el resum d'aquest darrer estudi i del dedicat a les zones verdes, tots aquests treballs foren publicats en ciclostil i sistemes barats d'impressió (òfset amb màquines senzilles), que van donar lloc a l'establiment de negocis especialitzats en aquesta franja del mercat. Aquestes copisteries van prosperar en els anys seixanta i primers setanta amb encàrrecs creixents de treballs o informes d'institucions i empreses, així com de butlletins i revistes del món associatiu.²⁵

25. Va destacar la Copisteria Serracanta, on, a part dels treballs locals (inclòs algun de clandestí), s'imprimien moltes publicacions del moviment veïnal de Barcelona.

4.3. *Vint autors amb projecció externa*

A mesura que creixia i esdevenia més complexa, dins del predomini aclaparador de la indústria tèxtil llanera, la ciutat va generar també una oferta creixent de bibliografia a partir d'autors nascuts o vinculats a Sabadell. Fixar la consideració d'autor sabadellenc pot esdevenir problemàtic. Bartomeu Soler podia manifestar que «Sabadell va deixar d'existir per a mi»,²⁶ però té una vinculació indubtable, no només de naixença, amb la ciutat: de formació, d'amistats i, fins i tot, de negacions. Miquel Poal deia de Sabadell: «una ciutat que no es la meva, però que l'estimo com si ho fos»; de fet, hi havia viscut pocs anys, però s'hi va batejar com a autor i els coetanis sabadellencs el consideraven un dels seus.²⁷ Per tant, en la majoria d'autors podem dir que la consideració és clarament objectivable, mentre que en alguns casos comptats la vinculació és real, però potser menys intensa i més engrossida per una tradició, que, al cap i la fi, també compta.

Alguns dels autors van sobresortir en el panorama català o espanyol, i àdhuc més enllà, per la seva obra publicada. No cal dir que hi va haver molts sabadellencs destacats en l'àmbit de l'empresa, la política, la música, les arts plàstiques, el cinema o la tecnologia, entre altres camps, però que no van deixar obra escrita i publicada amb cabuda en aquest catàleg, o bé aquesta va ser molt minsa. Per aquesta raó, tot i tenir trajectòries més rellevants que la d'alguns dels autors seleccionats, aquí no seran tractats. Una darrera consideració és que molta obra dels autors que van transcendir l'àmbit local, precisament a causa del seu èxit en un mercat més ampli, va ser publicada fora de la ciutat. I, naturalment, un bon nombre d'aquests autors va traslladar la residència a altres indrets, sobretot a Barcelona.

Hem seleccionat una vintena d'autors sabadellencs, l'obra dels quals va tenir una clara projecció fora de la ciutat. Els criteris que hem utilitzat són un cert pes de l'obra publicada en aquest catàleg i una certa repercussió en l'àmbit català o més enllà de l'obra i l'autor. Tot i així, hem fet una clara excepció en el cas d'Armand Obiols, amb una sola inclusió bibliogràfica en aquest catàleg. El que segueix és un intent de presentació d'aquests autors, amb algunes dades bàsiques.

Els literats, tot i que dos d'ells han estat també artistes plàstics de renom, sumen gairebé la meitat d'aquestes personalitats. D'aquests escriptors, vuit sobresortiren, en major o menor mesura, en la literatura catalana i un en la castellana.

Comencem pels que han tingut més rellevància en la literatura catalana. El primer a considerar és Joaquim Folguera Poal (Santa Coloma de Cervelló 1893 - Barcelona 1919). El pare, Manuel Folguera i Duran (Sabadell 1867 - Barcelona 1951), enginyer amb taller a Sabadell, fou un destacat catalanista,

26. En carta adreçada a Lluís Carreras Puig, pare de Miquel Carreras, el 1949; Àngels Casanovas «L'entorn familiar i les relacions personals de Miquel Carreras» dins Pompeu Casanovas (coordinador i editor), *Miquel Carreras i Costajussà i la filosofia catalana d'entreguerres (1918-1939)*, Barcelona, Societat Catalana de Filosofia i Fundació Bosch i Cardellach, 2009, p. 208.

27. «En honor de Miquel Poal», *Diari de Sabadell*, 2572 (16 de febrer de 1919), p. 2.

que va presidir la Unió Catalanista a la fi de segle i l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana de 1914 a 1936, tret d'un breu parèntesi.²⁸ La mare, Madrona Poal, provenia d'una família de fabricants terrassencs. Joaquim Folguera va haver de deixar els estudis d'enginyeria a causa de la malaltia, que el va portar a la invalidesa i a una prompta mort. Destacà com a poeta innovador i com a traductor, i donà un nou impuls a *La Revista* com a codirector, en una etapa en què el seu pare, hi va protagonitzar un clar mecenatge. A Sabadell va col·laborar al *Diari de Sabadell* i va animar el quinzenal *Ars*; també va col·laborar a *Troços*, *Renaixement* i *Un Enemic del Poble*. El 1915, any en què la família va traslladar la residència a Barcelona, fou el principal impulsor de l'Exposició de l'Art Nou a Sabadell; el manifest s'adreçava directament als que llavors —des de l'Acadèmia de Belles Arts— mantenien a Sabadell «tots els tòpics vulgars d'un segle enrera i la influència de totes les acadèmies del món». Com a crític literari es va caracteritzar per un notable rigor. Atesa la seva curta vida, la majoria de la seva obra va ser publicada després del seu traspàs.²⁹

A continuació cal considerar el tercet de la Colla de Sabadell, atesa la seva importància en la literatura catalana del segle xx. A més d'aquesta contribució, tots tres compartien —amb matisos— un mateix origen social, un afany de modernitat i d'autoexigència de qualitat literària i, de retruc, d'elitisme, que va començar a expressar-se des del *Diari de Sabadell*, on van entrar després del cop de Primo de Rivera i on van dominar la redacció des de 1925 fins a 1929. Al marge de les obres de cadascú, el trio va endegar un projecte editorial, *La Mirada*, que comentarem a l'apartat corresponent.³⁰ Aquí és oportú remarcar l'activitat de la Fundació La Mirada, creada el 1988, en la recuperació de l'obra i la trajectòria de la Colla de Sabadell.

Francesc Trabal Benessat (Sabadell 1899 - Santiago de Chile 1958), fill d'un procurador dels tribunals i dirigent de la Lliga Regionalista local, fou el principal impulsor del grup, tant per la seva capacitat d'iniciativa com pel seu caràcter més extravertit. Va ser un destacat activista cultural de la ciutat, on, al marge de les activitats periodístiques i literàries, va crear l'Associació de Música, que ja tenia 526 associats el 1921. Políticament va tenir una evolució força singular. Com tots els seus companys es movia en l'òrbita de la Lliga, però el 1922 fou un dels signants de la Conferència Nacional Catalana. En les eleccions municipals de 1931, quan una bona part de socis del Centre Català ja havien sortit per fundar el Casal Català Republicà, Trabal encara

28. Isidre Carné i Grané, «Manuel Folguera i Duran (1867-1951) Notes per a una biografia política», estudi introductor a Manuel Folguera i Duran, *Una flama de la meua vida (memòries)*, Sabadell, Nova Biblioteca Sabadellenca, 1996, pp. 15-62.

29. Joan Ripoll, *Noucentisme i avantguarda. Tres fites sabadellenques*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1996, pp. 19-23.

30. Una bona aproximació als orígens i a l'activitat del tercet a Miquel Bach, «El "Coro" de Santa Rita, altrament anomenat Grup de Sabadell», *Arraona*, 9 (1991), pp. 67-80 i *Arraona*, 10 (1992), pp. 59-75. També el catàleg de l'exposició organitzada a Sabadell amb motiu del centenari del naixement d'Oliver i de Trabal, *La Colla de Sabadell entre el noucentisme i l'avantguarda*, Sabadell, Fundació La Mirada, 2002. Una visió més recent, que inclou l'evolució del grup fins a 1939 a Josep M. Balaguer i Maria Campillo, «No va ser broma, el "Grup de Sabadell"» dins *Una esperança desfeta. Sabadell 1931-1945*, Ajuntament de Sabadell - Museus Municipals, 2010, pp. 160-175.

donava suport a la Candidatura Catalanista, hegemnitzada per la Lliga. Això no li va impedir tenir una ferma posició republicana i nacionalista en els anys següents, que va demostrar en la guerra de 1936-1939 i en la seva actitud intransigent a l'exili. Durant la contesa bèl·lica, va participar en la fundació de l'Agrupació d'Escriptors Catalans, va presidir la Comissió de les Lletres Catalanes i va tenir un paper decisiu en la Institució de les Lletres Catalanes (ILC). Treball va destacar com a renovador de la novel·la catalana i el 1936 va guanyar el premi Crexells per *Vals*. A l'exili de Xile, la seva producció va minvar, però en aquest país va fundar, amb Hernán del Solar, l'editorial Rapa-Nui de llibres infantils i juvenils.³¹

Joan Oliver Sallarès [Pere Quart] (Sabadell 1899 - Barcelona 1986), descendent d'una família de terratinents vallesans, emparentada amb els Turull i els Sallarès, era el més burgès de la colla. Oliver va destacar com a renovador en la poesia i també va fer incursions notables en la dramaturgia. En canvi, com recordava Joan Vila Casas, tenia una actitud molt més conservadora en el camp de les arts plàstiques. Durant la Guerra Civil, Oliver va tenir una posició inequívoca en l'Associació d'Escriptors Catalans, en el PEN Club català i en la secció d'Edicions de la ILC. També es va exiliar a Xile, però en va retornar el 1948,³² per treballar en el món editorial, continuar la creació de poesia i teatre, i mantenir una actitud políticament irreductible, palesa amb la seva presència en la Caputxinada el 1966 i el Festival del Price el 1970, que va mantenir fins a la mort.³³ El 1970 li fou concedit el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes i l'any anterior ja havia aparegut un aplec de treballs interpretatius de la seva obra poètica, qualificada en un d'aquests com «testimoni d'una peripècia personal inscrita en una aventura col·lectiva».³⁴

El tercer membre de la Colla de Sabadell, Joan Prat Esteve [Armand Obiols] (Sabadell 1904 - Viena 1971), fou el més jove, el més crític i el més àcid. Com a autor, la seva contribució a la producció bibliogràfica fou pràcticament inexistent, justament a causa de la seva actitud hipercrítica.³⁵ Si aquí el considerem és pel seu paper com a crític literari, per la seva participació en els projectes de la Colla³⁶ i posteriorment com a redactor en cap de *Revista de*

31. Josep M. Balaguer i Maria Campillo, *Francesc Trabal. Centenari, 1899-1999*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Institució de les Lletres Catalanes, 2001. Julià Guillamon, *El dia revolt. Literatura catalana de l'exili*, Barcelona, Empúries, 2008, pp. 202-223.

32. Les cartes que va escriure a la seva esposa, que precedeixen (i expliquen) el retorn, han estat publicades a Joan Oliver, *Marines soledats. Cartes a Conxita Riera*, Sabadell, Fundació La Mirada, 2000.

33. Sobre el personatge vegeu *Semblances de Joan Oliver*, Sabadell, Ajuntament de Sabadell, 1996.

34. Josep Ferrater Mora et al., *De Joan Oliver a Pere Quart*, Barcelona, Edicions 62, 1969; Antoni Turull, *Pere Quart, poeta del nostre temps*, Barcelona, Edicions 62, 1984.

35. Després de la seva mort va començar la recopilació i la publicació de la seva obra. En poesia, *Poemes*, Barcelona, Proa, 1973; *Mirall antic i altres poemes*, Sabadell, Ajuntament de Sabadell, 1988. En crítica literària, *Buirac*, Sabadell, Fundació La Mirada, 1996. Mostra de la seva cultura i capacitat analítica i didàctica són les lliçons per a Montserrat Trabal, que esdevindria la seva esposa, en forma de monografies sobre escriptors que componen *Lectures del Romanticisme*, Sabadell, Fundació La Mirada, 2006.

36. Jordi Marrugat, «Armand Obiols i la configuració del grup de Sabadell (1918-1928)», *Els Marges*, 85 (primavera 2008), pp. 17-51.

Catalunya (1938-1947). Col·laborador a *La Veu de Catalunya*, *La Publicitat* i *La Nau*, esdevingué el crític literari a aquest darrer periòdic, on defensava que la crítica «si vol ésser sincera, cal que sigui despietada». Políticament era d'Acció Catalana Republicana i sembla que tenia molta facilitat per a l'oratoría. Des del març de 1936 va ser secretari del conseller de Finances de la Generalitat. Exiliat a França, romangué a aquest país fins a 1955, treballant a diferents organismes públics i internacionals; el 1955 es traslladà a Ginebra, on va treballar per a l'ONU; i de 1960 a 1971 fou traductor a l'Agència Internacional de l'Energia Atòmica de Viena. Dotat d'una gran cultura literària, va ser un assessor impagable de la seva companya Mercè Rodoreda.³⁷

Dos dels escriptors sabadellencs compaginaren aquesta faceta amb un paper destacat en les arts plàstiques contemporànies. Feliu Elias (Barcelona 1878-1948), fou dibuixant, pintor, crític i historiador de l'art, narrador i dramaturg. El seu pare tenia una filatura de llana a Sabadell, motiu pel qual retornà a la ciutat, on la família hi romangué fins que morí el 1898. Feliu Elias fou també professor a les escoles de Bells Oficis, Elemental del Treball i de Bibliotecàries. Va fundar les revistes *Papitu*, *Vell i Nou* i *Revista Nova*, a més de col·laborar en moltes altres publicacions periòdiques. Li fou concedida la Legió d'Honor francesa gràcies a les seves caricatures antigermàniques durant la I Guerra Mundial, recollides a *Kameraden* (1917). En el camp de la història de l'art, tot i ésser autodidacte, va ser un autor prolífic i de notable rigor. El seu humorisme fou reconegut pel grup de La Mirada, que li va publicar *Vida i mort dels barcelonins*.³⁸

Joan Vila Casas (Sabadell 1920 - Barcelona 2007). Pintor, gravador, novel·lista i dramaturg. Va estudiar a l'escola de Belles Arts i romangué a París de 1949 a 1960. Arran de l'estada parisenca, va passar del figurativisme a l'informalisme i sobresortí amb les seves «planimetries» en una fase en què el corrent de la pintura abstracta assolía cotes d'alta qualitat a Catalunya. Com a gravador va gaudir de reconeixement internacional. Va començar a publicar la seva obra literària a partir de 1954.³⁹ En el camp de la novel·la es va inspirar en temes sorgits del món de l'art, amb una actitud molt crítica vers el culte a la personalitat a l'artista i els condicionaments socials que envolten tota aquesta activitat. En una d'aquestes novel·les, *Matèria definitiva*, va satiritzar personatges de l'ambient més conservador de Sabadell.⁴⁰ Finalment també va deixar d'escriure novel·les i es va centrar en el teatre, on també signava amb el pseudònim de Carles Valls.

Altres dos autors ocupen un lloc menys destacat en la nostra història literària: el dramaturg Lluís Elias Bracons (Sabadell 1896 - Barcelona 1953), dedicat sobretot a peces melodramàtiques, i Miquel Poal-Aregall (Sallent 1892 - Barcelona 1935), cosí de Joaquim Folguera, i espòs de la periodista

37. Armand Obiols, *Cartes a Mercè Rodoreda*, Sabadell, Fundació La Mirada, 2010.

38. Joan Ripoll, *Noucentisme i avantguarda...*, pp. 24-27. Miquel Molins, «Feliu Elias dins el seu temps», *Revista de Catalunya*, 1 (octubre 1986), pp. 109-126.

39. La primera obra, *Escrits*, ha estat reeditada en facsímil per la Fundació La Mirada, Sabadell, 2007, que també havia publicat el 2005 el facsímil de *Sis contes*.

40. Josep M. Ripoll, *Les novel·les de Joan Vila Casas*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 2002.

Llucietà Canyà. Aquest darrer va col·laborar al *Diari de Sabadell*, fou crític teatral a *La Veu de Catalunya* i director de les col·leccions populars La Novel·la Nova i La Novel·la d'Ara. Va ser un autor teatral força prolífic i també va escriure assaig i novel·les sentimentals breus; és també l'autor de la lletra d'una cançó catalana molt coneguda, *Rosó*. Va residir uns anys a Sabadell, atès que el seu pare, Josep Poal Jofresa, hi féu de notari entre 1910 i 1920. Aquí hi va començar la seva vida d'escriptor, com ho recordava el 1919 en l'homenatge que li van retre els escriptors sabadellencs amb motiu de l'estrena de *L'amor vigila*, la seva primera obra teatral, al Romea de Barcelona.⁴¹ Efectivament, Poal va obtenir la Flor Natural als Jocs Florals del Centre Català el 1912 i va publicar les «Gloses femenines» al *Diari de Sabadell* entre 1913 i 1914.⁴²

Probablement no hi hagi avui un autor més oblidat a les lletres castellanes del segle xx que Bartomeu Soler Rabassó (Sabadell 1894 - Palau-solità i Plegamans 1975). El 1968, un estudiós de la novel·la contemporània li va dedicar comentaris prou favorables, tot i alguna prevenció, però altres tractats posteriors l'esbandeixen amb una nota a peu de pàgina o amb un mínim paràgraf.⁴³ Soler, l'aportació sabadellenca més notable a aquelles lletres, va arribar a tenir un considerable èxit com a novel·lista en la dècada de 1940 i abans també com a autor teatral. A banda del seu valor literari, la trajectòria vital de Soler és d'enorme interès. Miquel Carreras, amb qui l'unia una estreta amistat i amb qui va creuar molta correspondència entre 1924 i 1935, considerava l'experiència vital de Soler com «totes aquestes coses que rars homes podrien posseir en un conjunt tan complet i en un grau tan alt». El pare, un teixidor federal, va proclamar la República a Sabadell durant la Setmana Tràgica de 1909, i la mare era una minyona analfabeta. Absolutament autodidacte va rebutjar seguir el camí de la fàbrica, cosa que el va portar a fugir de casa, emigrar i viatjar⁴⁴ i a intentar obrir-se camí com a rapsode, actor de teatre, dramaturg i novel·lista. Malvist per escriure en castellà, pel seu estil tradicional i també per les seves posicions espanyolistes,⁴⁵ era una personalitat molt irreductible; robinsonià és un adjectiu, dedicat per ell a un amic de Cuba, que li escauria prou bé. Potser per això, tot i rebre honors literaris, tampoc no va grimpar en l'establishment literari i polític del franquisme, tot i que va gaudir de reconeixement, especialment en els anys 40 i 50. Van ser premiades les novel·les, que alguns crítics consideren la mi-

41. «En honor de Miquel Poal», *Diari de Sabadell*, 2572 (16 de febrer de 1919), p. 2.

42. A. Castells, *Quaranta-dos anys de diaris sabadellencs en català*, Sabadell, Riutort, 1976, p. 42.

43. Eugenio G. de Nora, *La novela española contemporánea*, Madrid, Gredos, 1968, vol. I, pp. 375-377. Gonzalo Sobejano, *Novela española de nuestro tiempo, 1940-1974: en busca del pueblo perdido*, Madrid, Mare Nostrum, 2005, pp. 358-359, nota 321. Ignacio Soldevila Durante, *Historia de la novela española: 1936-2000*, Madrid, Càtedra 2001, p. 380.

44. Emigrant a l'Argentina (1913-1916), va recórrer el continent americà de Manhattan a l'estret de Magallanes (1927-1930) i després de 1939 va tornar a viatjar a Amèrica i hi va afegir Àfrica (de Marroc a Nigèria). El seu ex-libris evoca l'afany de rodamón i els extrems de la travessa americana.

45. Arran dels Fets d'Octubre va publicar una obra, amb alguna anàlisi força encertada de la història recent, en què traspuava la voluntat de promoure, amb bona fe i una mica d'ingenuïtat, un espanyolisme on es pogués enquistar una determinada —és a dir, limitada i subordinada— catalanitat; *Cataluña en España: en torno al 6 de octubre*, Madrid, 1935.

llor i la pitjor de les seves novel·les: Premi Ciutat de Barcelona (1950) en la seva primera convocatòria per *Patapalo*⁴⁶ i Premio Nacional de Literatura (1961) per *Los muertos no se cuentan*. A començaments de la dècada de 1960, després d'haver publicat les memòries, llargues i desiguals (les parts més interessants són les dedicades a la infantesa, la joventut i la guerra civil), va començar a caure en l'oblit.⁴⁷

No incloem en aquesta vintena d'autors Lluïsa Forrellad (Sabadell 1927), autora d'èxit fugaç en castellà, que va guanyar el premi Nadal el 1953 amb *Siempre en capilla*, però que no va publicar res més abans de 1975. El seu cas il·lustra, però, el pas al castellà de molts dels nascuts abans de 1936, als quals el desenllaç de la guerra de 1936-1939 va agafar molt joves.

Entre els autors clergues i dedicats a la publicística religiosa, dos sabadellencs van tenir una gran incidència en la Catalunya del seu temps. El primer, Fèlix Sardà i Salvany (Sabadell 1841-1916), el més prolífic de tots els autors sabadellencs, com ho reflecteix gairebé un centenar de referències en aquesta col·lecció, popularitzà les posicions del catolicisme més integrista tant a Catalunya com a Espanya.⁴⁸ L'impacte del Sexenni, tal com ens és descrit per mossèn Lluís Carreras,⁴⁹ i el xoc de la supressió dels Estats Pontificis el 1870, la fi del Papa Rei, el portaren a la palestra com a apologista popular. Tot i que ja hi ha uns precedents importants en l'edició propagandística catòlica,⁵⁰ Sardà i Salvany posa més èmfasi en la necessitat de recórrer a la impremta —«el principal campo de batalla»— per difondre la religió i per condemnar «el mal libro y el mal periódico».⁵¹ Això era coherent amb un altre plantejament de Sardà: les organitzacions catòliques havien de fer seves, adaptades convenientment a aquesta visió del món, les formes modernes de sociabilitat; per això, l'Acadèmia Catòlica de Sabadell tenia un vessant de casino i l'activitat teatral hi va ser present des de molt aviat. L'editora de

46. El context en què fou atorgat el premi està molt ben descrit per Joan Samsó, *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*, I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, pp. 118-119.

47. Sobre la seva obra hi ha tres monografies: Gilberto Paolini, *Bartolomé Soler. Novelista. Procedimientos estilísticos*, Barcelona, Juventud, 1962; Antonio Román Román, *La novelística de Bartolomé Soler*, Madrid, edició de l'autor, 1976; Dolors Viñas, *Estudi sobre l'obra literària del sabadellenc Bartomeu Soler*, Sabadell, Copisteria Agulló-Costa, 1978.

48. Antonio Moliner Prada, *Fèlix Sardà i Salvany y el integrismo en la Restauración*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions, 2000.

49. «[...] aquella maltempada ombriu, esclatant de blasfèmia i de sectarisme estult, d'una desoladora mediocritat de pensament»; Lluís Carreras, «L'apologista popular», pòrtic a Mn. Joan Ugas, *Ideari del Doctor Sardà i Salvany*, Sabadell, Biblioteca Sabadellenca, 1927, I, p. 14.

50. S'ha situat en les dècades de 1850 i de 1860 l'esgotament definitiu dels corrents eclesiàstics més propensos a acceptar el liberalisme o, si més no, a dialogar-hi a casa nostra, com a conseqüència de l'impacte de la desamortització, d'una banda, i de les actituds del Vaticà, derivades del procés revolucionari sofert pels Estats Pontificis durant 1848-1849, de l'altra; Josep M. Fradera, *Cultura nacional en una societat dividida. Patriotisme i cultura a Catalunya (1838-1868)*, Barcelona, Curial, 1992, pp. 287-288.

51. Només cal veure les xifres de les publicacions de la Libreria Religiosa de Barcelona, que havia estat fundada el 1848. Entre 1848 i 1866 el tiratge de llibres sumà 2.811.100 exemplars, el d'opuscles 2.509.500 i el de fulls volants i estampes 4.249.200; Manuel Llanas, *L'edició a Catalunya: el segle XIX*, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya, 2004, p. 183

Sardà va ser la Tipografia Catòlica, fundada a Barcelona el 1870, per Primitiu Sanmartí i Ramon Casals i Xiqués, que anaren, juntament amb la Joventut Catòlica de Barcelona, a proposar a Sardà la publicació d'una Biblioteca Popular. D'aquí en van sorgir la *Revista Popular* (1871-1928) i una gran quantitat d'opuscles i llibres, entre els quals va sobresortir en popularitat *El liberalisme es pecado* (1884).⁵²

Continuador de la seva tasca a l'Acadèmia Catòlica, però en posicions més obertes, va ser el prevere Lluís Carreras Mas (Sabadell 1884 - Barcelona 1955), una de les personalitats més remarcables de l'Església catalana en la primera meitat del segle xx. Va tenir una participació destacada en el moviment litúrgic a Catalunya des de 1915. Per les seves actituds catalanistes, les autoritats espanyoles —inclos el mateix rei Alfons XIII— van vetar el seu nomenament com a canonge xantre de la catedral de Barcelona el 1924. Arran d'aquest veto, destacats burgesos catalanistes van constituir una fundació per a subvenir a les seves necessitats econòmiques, fet que palesa la consideració que tenia en aquests cercles.⁵³ És significativa la seva posició davant del nou règim republicà, el qual rebé, tot i les reticències que expressava en privat,⁵⁴ amb l'article «Déu guardi la República», publicat a *Cultura Cristiana*, òrgan de l'Acadèmia Catòlica, de Sabadell. Durant la Segona República fou conseller del cardenal Vidal i Barraquer en els objectius de defensar els interessos de l'Església dins de la nova legalitat. Fou director de *Vida Cristiana*, *Reseña Eclesiàstica*, *Cultura Cristiana* i *Revista Popular*. Tot i el seu protagonisme en la vida de l'Església catalana, mantingué també una presència notòria a Sabadell, amb un paper destacat en l'Acadèmia Catòlica i fou molt influent en els ambients catalanistes conservadors, cosa que li valgué dures desconsideracions des dels ambients sindicalistes i d'esquerres. La guerra civil, que el portà a l'exili, on va escriure una obra sobre la persecució religiosa, va significar la fi del «seu món». A mossèn Geis li escrigué el 1937: «Se'ns ha fos la terra sota els peus. La meva generació és la més sacrificada. 25 anys de treball esfondrat i blanc de contradicció».⁵⁵

En l'àmbit de la política hi trobem quatre autors, però que van tenir una clara incidència a Catalunya en el període que va de finals del segle xix a la guerra civil. Entre ells hi ha un periodista polític, un publicista i dos polítics.

Joan Costa [Costajussà] i Deu (Sabadell 1883 - Gènova 1938), cosí germà de Miquel Carreras, educat a l'Escola Pia de Sabadell, va destacar com a periodista polític. Va començar com a periodista a *La Creu del Montseny*, va fundar i dirigir el quinzenal *Catalunya* (1907) de la Lliga Regionalista local, va col·laborar al *Diari de Sabadell* i va actuar de corresponsal a la ciutat de *La Veu de Catalunya*, periòdic en el qual va ingressar en plantilla, cridat per Prat de la Riba, i on va acabar de redactor en cap. En un altre vessant, fou assessor econòmic de la popular cantant Raquel Meller i director d'Eldorado, tea-

52. Manuel Llanas, *L'edició a Catalunya: el segle xix*, pp. 188-189.

53. Dolors Viñas i Camps, *El Doctor Lluís Carreras i Mas. En el centenari del seu naixement*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1985, p. 92.

54. Vegeu els records textuais d'una conversa sobre els fets a Pere Valls Garreta, *Evocació sabadellenca del Dr. Lluís Carreras*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1991, p. 39.

55. Dolors Viñas i Camps, *El Doctor Lluís Carreras...*, p. 133.

tre de varietats. Durant la Dictadura de Primo de Rivera va fundar i dirigir *La Veu de Sabadell* (1924-1929) i va crear la Biblioteca Sabadellenca i els Nostres Goigs. Durant la República va ser president de l'Associació de Periodistes de Barcelona, on va editar els *Annals del Periodisme*. La seva vinculació a la Lliga Catalana el va obligar a exiliar-se. Va salvar la vida, però va morir a Itàlia el 1938.⁵⁶

Pau M. Turull Fournols (Barcelona 1878 - Reus 1972), descendent d'una nissaga fonamental en el vuit-cents,⁵⁷ desplegà una activitat en la qual es creuen el publicista, l'assagista polític i el literat.⁵⁸ Abans d'irrompre en la vida pública, la imatge que en tenim és la d'un *bon vivant* i d'un comerciant de llanes no especialment reeixit, sobretot si considerem les fortunes que es van fer en aquest ram durant la I Guerra Mundial.⁵⁹ En el context del conflicte bèl·lic i de la nova reordenació europea que l'havia de seguir, fundà i dirigí la revista *Messidor* (1918-1921). En aquest projecte va aconseguir atreure la col·laboració de diversos intel·lectuals de renom, que creien que hi hauria una oportunitat per a Catalunya en un món nou i millor que s'albirava després de la contesa.⁶⁰ Turull, certament una figura menor, es va convertir en un apòstol de la cooperació política i econòmica internacional, i en particular de la Societat de Nacions, però no va aconseguir quallar cap altre projecte i tampoc no sembla que les coses li anessin bé des d'un punt de vista personal. Des de mitjan de la dècada dels anys vint va començar a pledejar amb la família per qüestions d'herència, motiu pel qual es va decidir a acabar la carrera de dret. En la dècada de 1930 va intentar reprendre la propagació del seu pensament amb *Revista Messidor* (1931) i *Nuevo Estado y Nuevo Humanismo* (1933), impulsant el Moviment Nou Humanisme, però res d'això no va reeixir i l'escassetat de recursos es va aguditzar, fet que va incidir en l'agreujament de la seva salut física i mental.⁶¹ Va morir en edat avançada en el sanatori Pere Mata de Reus.

56. Mossèn Camil Geis, *D'un periodista sabadellenc mort a Gènova: Joan Costa i Deu*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1968. Rubèn Doll-Petit, *Els «catalans de Gènova». Història de l'exode i de l'adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

57. Guillem Mateu Domingo, «Els Turull de la industrialització, una aportació genealògica», *Arraona*, 7 (tardor de 1990), pp. 83-92.

58. Un poeta acceptable segons Joaquim Sala-Sanahuja, «Pensament i producció cultural», p. 360.

59. Segons una carta que adreçà a Álvaro de Albornoz, ministre de Justícia, a Oviedo va aprovar «las asignaturas que me faltaban para ser abogado a poco de proclamada la República», AHS, AT, Pau Turull Fournols, Correspondència tramesa no lligada a l'activitat comercial, Madrid 8 de juliol de 1933.

60. Entre ells, Antoni Rovira i Virgili, Joaquim Casas-Carbó, Alfons Maseras i Cebrià Montoliu; Jesús M. Rodés i Enric Ucelay Da Cal, «“Els amics d'Europa” i “Messidor”. Nacionalisme i Internacionalisme», *L'Avenç*, 69 (març 1984), pp. 62-72. Sobre la participació de Maseras, amic de joventut de Turull, a *Messidor*, vegeu Montserrat Corretger, *Alfons Maseras: intel·lectual d'acció i literat (Biografia. Obra periodística, Traduccions)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, pp. 103-107.

61. El 1931 escriu a Lerroux en més d'una ocasió per tal que el col·loqui en l'administració republicana; 18 juliol i 9 d'octubre de 1931. En una carta d'un amic, Sebastián Díez Salcedo, però escrita amb seguretat a iniciativa del mateix Turull, i enviada a la seva mare, Filomena Fournols, se'l descriu malalt, resident a Madrid en una habitació interior i «sólo tiene el traje y botas en malísimo estado»; 19 de març de 1933. AHS, AT, Pau Turull Fournols, Correspondència tramesa no lligada a l'activitat comercial.

Dos autors, que destacaren més com a polítics, van militar en camps oposats, i van pertànyer a èpoques ben diferents. El primer, Joan Sallarès i Pla (Sabadell 1845-1901), fou sobretot un dirigent corporatiu de l'empresariat llaner i la seva activitat pública va consistir principalment en la defensa dels interessos d'aquest grup, tant en el camp de la política aranzelària com en el de la regulació del mercat de treball. En el primer vessant va participar en la Junta Central d'Aranzels i Valoracions des de 1878 i va redactar totalment o parcialment molts documents on no consta la seva autoria personal sinó la institucional. En canvi, en el camp del mercat laboral va redactar dues obres sobre la duració de la jornada de treball i sobre el treball femení i infantil, que van resultar molt polèmiques i que van contribuir a la seva promoció com a dirigent corporatiu i polític en l'àmbit català. Va presidir el Foment del Treball Nacional (1897-1898) i la Cambra de Comerç de Barcelona (1901) i, arran de la seva major implicació en la lluita política des de 1895, va ser elegit diputat al Parlament espanyol (1899) i va participar en la fundació de la Unió Regionalista.⁶²

En el corrent esquerrà hi trobem Amadeu Aragay Daví (Sabadell 1886 - Mèxic 1966). La seva trajectòria política el va dur dels federals a l'Esquerra Republicana de Catalunya, amb un parèntesi lerrouxista (1906-1913). A més, va ser un personatge molt polifacètic: futbolista, empresari de music-hall a Sabadell (1915-1918), periodista i polític. Amb Companys, de qui fou un dels amics més íntims, va participar en la fundació de la Unió de Rabassaires, que va dirigir, i d'ERC, i fou elegit diputat al Parlament espanyol el 1931 i el 1933, on va participar en la Llei de Bases de la Reforma Agrària. Entre les seves obres hi ha un assaig dedicat al problema rabassaire, mentre que les altres són bàsicament peces de teatre —alguna en castellà com *El ocaso de las almas*—, entre les quals alguna opereta com *El pirata*.

En el camp de l'ensenyament destaquen tres autors. El primer, Agustí Rius i Borrell (Sabadell 1837 - Barcelona 1912), de família de teixidors, va estudiar magisteri a Barcelona. La seva pràctica docent es va desenvolupar a Sabadell (de 1859 a 1877), no només com a mestre públic sinó també en altres institucions (Casino Catalán Industrial, Institut Industrial) i a Barcelona des de 1877. Era partidari d'una escola més oberta, de l'experiència directa dels nens amb la natura, de l'educació de la dona i de l'ensenyament en català. També es va especialitzar en l'ensenyament a nens deficients, tasca en la qual va col·laborar amb el seu nebot, el psiquiatre Francesc de P. Xercavins. Va escriure llibres de lectura, d'aritmètica, de comptabilitat i de gramàtica, però també altres més analítics de pedagogia i ensenyament. Enormement prolífic, també va contribuir a la redacció de la primera guia de Sabadell i elaborà una monografia històrica de la ciutat, publicada després de la seva mort. Va ser molt actiu en la Societat Barcelonina d'Amics de la Instrucció i va participar en diversos congressos de pedagogia.⁶³

62. J. M. Benaül, «Joan Sallarès i Pla (1845-1901)» a Francesc Cabana (dir.), *Cien empresarios catalanes*, Madrid, Lid, 2006, pp. 180-187.

63. Benet del Rincón Igea, *L'aportació pedagògica del mestre Rius*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.

En el món de la música, hi trobem la compositora i pedagoga Narcisa Freixas (Sabadell 1859 - Barcelona 1926). Aquesta darrera fou una renovadora de la pedagogia musical i una destacada compositora de cançons infantils, a més de musicar alguns poemes i compondre algunes sardanes.

En l'àmbit de la filologia cal recordar l'eclesiàstic Joan B. Codina i Formosa (Sabadell 1860 - Barcelona 1923), professor d'hebreu i de grec del seminari de Barcelona des de 1884. Va publicar obres d'ensenyament de l'hebreu i del llatí, un estudi històric sobre el seminari de Barcelona, i va participar també en el I Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906).⁶⁴

Finalment, hem de considerar els dos sabadellencs que van sobresortir en el camp científic i que ens han deixat una obra publicada considerable. Primer, Pau Vila Dinarès (1881 - Barcelona 1980), pedagog de formació, que ha estat definit com l'«iniciador i capdavanter de la geografia contemporània a Catalunya» al llarg del tercer decenni del segle xx i «el geògraf català més influent d'aquest segle».⁶⁵ Cal considerar també la seva projecció internacional com a geògraf, primer a Colòmbia (1939-1946) i després a Veneçuela (1947-1960), països on va viure exiliat i on va ser l'introduïdor de la geografia moderna. Autor de quinze llibres i d'un centenar d'articles, pel que fa a Sabadell, convé destacar la seva obra *El Vallès: assaig geogràfic* (1930), tercera monografia comarcal en la qual aplicava la visió de la geografia regional francesa. Durant la Generalitat Republicana la seva gran obra fou la *Divisió Territorial de Catalunya* (1932 i 1937). El 1961 va retornar a Catalunya i va recuperar els lligams amb la ciutat nadiua, on va ser elegit membre honorari de la Fundació Bosch i Cardellach el 1964, centre en el qual va exposar més d'un treball i al qual va donar un important patrimoni documental. En els seus darrers anys encara destacava per una punyent capacitat analítica, com ho va mostrar la dissecció que va fer del voluminós estudi *Dinàmica i perspectiva del Vallès*, impulsat per la Caixa de Sabadell. Amb una irreverència juvenil no s'estava de criticar que haguessin bescantat els problemes de la llengua i de la classe treballadora, a més de predir (el 1973!) que la futura immigració a Catalunya vindria del Magrib.⁶⁶

L'altre gran científic és Miquel Crusafont Pairó (Sabadell 1910-1983), fundador de la paleontologia de vertebrats a Catalunya, amb una ingent i renovadora tasca de recerca estimada en quatre centenars de publicacions, i creador d'una veritable escola en aquest camp. Científic de renom internacional, era llicenciat en farmàcia, però de jove ja s'entusiasmà per la paleontologia. Es graduà en Ciències Naturals el 1948 i es doctorà el 1952. El 1960 aconseguí la càtedra a la Universitat d'Oviedo i el 1963 a la Universitat de Barcelona. Va obrir nous camps d'estudi de la paleontologia i creà una important escola, en la qual sobresurten com a primers col·laboradors Josep F.

64. Pere Roca Garriga, *Un filòleg sabadellenc, el Dr. Joan Baptista Codina i Formosa (1906-1923)*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1962.

65. Joan Vilà-Valentí, *Pau Vila i Dinarès. Semblança biogràfica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006, p. 12. Joan Nogué i Font i Maria Dolors Garcia Ramon, «Vida i obra de Pau Vila i Dinarès 1881-1980», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 45 (1997), pp. 31-44.

66. Pau Vila, *Comentaris i suggeriments a «Dinàmica i perspectiva del Vallès»*, Sabadell, Caixa d'Estalvis de Sabadell, 1973.

de Villalta (Barcelona 1913-2003) i Jaume Truyols Santonja (Sabadell 1921).⁶⁷ A Sabadell, on desplegà una intensa activitat científica i cultural, des de la seva participació en la creació de la Fundació Bosch i Cardellach (1942) —entitat que dirigí de 1945 a 1956— als cursos internacionals de paleontologia (1952-1958), aconseguí, després de maldar molt, la creació de l'Institut Provincial de Paleontologia, inaugurat el 1969 i que rebé el seu nom el 1983. Avui aquest centre està integrat a la Universitat Autònoma de Barcelona amb el nom d'Institut Català de Paleontologia Miquel Crusafont. A banda de la seva producció científica, Crusafont intentà conciliar l'evolucionisme amb la religió i fou un dels màxims difusors del pensament del jesuïta Teilhard de Chardin.⁶⁸

4.4. *Els autors locals*

Com a totes les ciutats, incloses les grans metròpolis, Sabadell va produir una plèthora d'autors més secundaris. Són aquells que no han transcendit o ho han fet menys i que han estat poc coneguts fora del marc local. Hom els anomena escriptors de segona fila, o àdhuc de tercera. Tanmateix, cal anar amb compte amb les generalitzacions. Alguns autors de segona fila potser la van encertar en alguna ocasió, en un conte, en un poema, en un treball erudit... L'obra d'altres tal vegada és considerada del tot prescindible des de la perspectiva actual. I encara n'hi ha que potser són simplement desconeguts per múltiples raons i no necessàriament inferiors en qualitat a altres més reconeguts. En darrer lloc, és obvi que alguns dels literats més coneguts fora de Sabadell, que hem relacionat abans, eren també escriptors de segona fila.

En tot cas, la segona i les terceres files són part del teixit literari i cultural d'un país. I el gruix d'aquesta segona fila és també un indicador d'una certa capacitat social. Òbviament el problema és quan no hi ha res més que la segona fila. També s'ha de tenir en compte que els escriptors de segona fila solien ser lectors i divulgadors de veritables escriptors, els quals pretenien emular, i jugaven un paper, a vegades decisiu, en l'activisme cultural local, que podia anar des de redactar periòdics fins a vertebrar seccions de determinades associacions.

Si considerem només els literats, tots ells autors en llengua catalana, hi trobem l'evidència del que acabem de sostenir. Manuel Ribot Serra (Sabadell 1859-1925) fou fundador del Centre Catalanista Literari de Sabadell a una taula del Cafè Ibèric, el 1879,⁶⁹ tot i ésser un home que va basar la seva activitat professional dins l'*establishment* turullista com a periodista, funcionari o empleat de la Caixa de Sabadell. Agnès Armengol Altayó (Sabadell 1852-1932), que inicialment escrivia com a entreteniment domèstic, va defensar el

67. Jaume Truyols Santonja, *Miquel Crusafont Pairó i l'escola paleontològica de Sabadell: un assaig de valoració*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1992.

68. Vegeu els monogràfics dedicats a Crusafont per *Quaderns de les arts i de les lletres de Sabadell*, 38 (1984) i per *Arraona*, 145 (1994).

69. La revista *Garba* li dedicà un número monogràfic; vegeu Mn. Josep Cardona, «El mestre», *Garba*, II, 13-14-15 (maig 1921), p. 2.

paper de la dona en el moviment catalanista dins de les limitades coordenades de l'època. Mossèn Joan Cardona Agut (Cardona 1871 - Sabadell 1934), processat per catalanista el 1899, va fundar i va dirigir la revista literària *Garba*.⁷⁰ Joan Trias Fàbregas (Sabadell 1883-1955), un empresari d'acabats tèxtils, i Joan Arús Colomer (Castellar del Vallès, 1891-1982), secretari de la Cambra de Comerç i poeta prolífic, van exercir de directors del *Diari de Sabadell*. Ramon Ribera Llobet (Sabadell 1882-1957), impressor, autor teatral i periodista, va esdevenir també el cronista de la història del teatre local. Francesc Armengol Duran (Sabadell 1884 - Barcelona 1931) ha passat a la història per la promoció de Terramar a Sitges i pel disseny tèxtil més que no per les seves poesies.⁷¹ Joan Puig Pujol (Sabadell 1892-1973) fou redactor i després director de *Sabadell Federal* (1916-1921), quan aquest periòdic va acollir un estol de col·laboradors catalans de gran relleu; més endavant, fou regidor pels federals durant la República. Joan Sallarès Castells (Sabadell 1893-1971) pot ser considerat com l'exemple més pregon d'activisme cultural de la segona fila a Sabadell, alhora que d'home pont entre àmbits intel·lectuals diferents, en el període comprès entre la Gran Guerra i la Guerra Civil. Com molts altres, fou injustament processat i empresonat a partir del 1939.⁷² Ramon Bardés Abellà (Esparreguera 1910 - Sabadell 1999), ebenista, fou un exemple dels activistes de la negra nit del franquisme com a promotor de les Edicions Sabadell i com a professor de català; també va col·laborar, amb un altre professor clandestí, Joan Blanquer Panadès (Castellar del Vallès 1912 - Sabadell 2002), en el film *El pa nostre de cada dia* (1950), una dura denúncia de les condicions de vida de la immigració meridional en el Sabadell de la postguerra. Salvador Sarrà Serravinyals (Sabadell 1902 - Santiago de Xile 1965), més orientat a l'assaig, va destacar en la Jove Atlàntida i fou regidor de Cultura durant la guerra de 1936-1939; a l'exili xilè va publicar una obra evocadora de la ciutat. Josep Torrella Pineda (Sabadell 1910-2003), funcionari municipal i depurat el 1939, va participar en la creació d'Amics del Cinema i fou director de la Fundació Bosch i Cardellach. Als antípodes ideològics se situava el funcionari municipal Enric Sarradell Pascual (Sabadell 1894 - Manresa 196?); la seva obra —en català i en castellà— reflectia perfectament la seva ideologia de carlí, germanòfil destacat en les dues guerres i sempre en posicions d'extrema dreta.⁷³

70. A Sabadell l'impressor Marcellí Brossa va recollir i publicar la documentació relacionada amb el procés, tal com es pot veure en aquest catàleg. Jordi Albertí, «*Garba*, 1919-1920. Tradició i modernitat», *Revista de Catalunya*, 186 (juliol-agost 2003), pp. 74-89; 187 (setembre 2003); pp. 110-125; i 188 (octubre 2003), pp. 107-124.

71. Lluís Subirana, *Francesc Armengol i Duran, un sabadellenc enamorat de Sitges*, Sabadell, Fundació Ars, 2006.

72. Vegeu Joan Alsina i Giralt, «Joan Sallarès i Castells (1893-1971). Assaig de biografia», *Arraona*, 6 (1990), pp. 47-64. És força xocant, en comparació amb altres literats sabadellencs, la seva omissió a Enric Bou (dir.), *Nou diccionari 62 de la literatura catalana*, Barcelona, Edicions 62, 2000.

73. A més de les obres referides en el catàleg també va publicar *La Organización Tradicionalista del Trabajo: estudio político social, leído por su autor en la Asamblea General Tradicionalista, celebrada en Zaragoza*, Sabadell, Imp. Montaner, 1922. A començaments de la dècada de 1960 encara es publicaven articles seus a la revista *Tradición*. El seu radicalisme el va portar a ésser rebutjat finalment per l'establishment franquista de la postguerra; el 1942 l'arxiver municipal mossèn Ernest Maue va vetar la publicació del manuscrit *Sabadell mártir* que Sarradell havia ofert a l'Ajuntament.

Altres autors —mossèn Salvador Borrell Cardona (Sabadell c. 1847-1921), Josep Got Anguera (Reus 1861 - Sabadell 1903),⁷⁴ Esteve Serra Ustrell (Sabadell 1870-1934), Pere Martí Peydró (Alcoi 1872 - Sabadell 1956), Pau Griera Cruz (Sabadell 1874 - Barcelona 1950), Amat Gosalbes Torres (Alcoi 1886 - Sabadell 1967), Leandre Roura Garriga (Sabadell 1887-1969), Ramon Moix Cusidó (Sabadell 1910-1983) i Francesc Vila Plana (Sabadell 1917-1977)— també van participar en distinta mesura en la vida associativa i/o l'activitat periodística.

Aquests literats presentaven un ventall ideològic força divers, tot i que potser des del punt de vista estètic resultaven poc diferenciats. La majoria van néixer i viure a Sabadell, però en una ciutat en què la immigració era consubstancial també hi van arribar escriptors nascuts en altres llocs que hi arrelaren. D'altra banda, la ciutat també va exportar autors sabadellencs d'origen, però que van desenvolupar la seva activitat —i aquí no incloem els forçats per l'exili de 1939— fora de la ciutat: Pere Salom, que va arribar a ser alcalde de Terrassa; el poeta i traductor Feliu Formosa...

Si ens fixem en les dates de naixement d'aquest grup de literats, podem observar que la major part va néixer en les quatre dècades compreses entre 1870 i 1910. No ens ha de sorprendre que pocs haguessin nascut abans de 1870, perquè la ciutat tenia menys capacitats i perquè les possibilitats de publicar eren molt menors. A més, el catalanisme literari va esclatar en les dècades finals del segle i en els nascuts a finals del XIX i a començaments del XX van trobar un context molt favorable fins a 1939. Per això tampoc no és estrany que siguin molt pocs els autors nascuts en la segona i tercera dècades del segle, generacions agafades de ple en la joventut o la infantesa per la Guerra Civil, i que haurien d'haver escrit i publicat en català durant les dècades de 1940 i 1950, si no hi hagués hagut el franquisme, és clar. De fet, la majoria dels que van escriure i publicar en català a Sabadell en el franquisme foren autors nascuts fins a 1910, que ja tenien obra anterior a la guerra o que ja havien adquirit un domini de la llengua i una determinació en aquell període. No deixa de ser significatiu que la primera obra autoritzada després de 1939 en la nostra llengua fos *Rosa mística* (1942), obra de mossèn Camil Geis Parraguera (Girona 1902 - Sabadell 1986), músic i poeta enormement prolífic.⁷⁵

La poesia era probablement el gènere literari en què hi va haver més permissivitat, pel que fa a la llengua, per minoritari, però també hi havia la censura temàtica, menys evitable, tot i els recursos metafòrics. El buit de les generacions de la segona i tercera dècada del segle XX només va ser parcialment cobert pels nascuts en la quarta i la cinquena dècades, que van començar a publicar, com Francesc Garriga Barata (1932) en la dècada de 1960 o com Jordi Domènech (1941-2003) i Josep Ramon Bach (1946) en la de 1970. De fet, els joves poetes sabadellencs (Joana Alegret, els germans Josep-Ra-

74. J. Puig Cassanyas, «Joseph Got y Anguera», *Butlletí del Centre Lirich-Dramàtic*, 35 (març 1903), pp. 2-6.

75. Monogràfic dedicat a mossèn Geis de *Quadern de las Arts i de les Lletres de Sabadell*, 31 (1983).

mon i Miquel Bach, Antoni Clapés, Jordi Domènech i Albert Plans) prenen com a referència local Joan Oliver i es van estrenar amb una obra col·lectiva d'homenatge a aquest poeta el 1971, *I li estreba les vetes de la cotilla*, editada per Miquel Arimany, però impresa a Sabadell per Andreu Castells. Òbviament el tall cronològic de la col·lecció Renom-Llonch el 1975 no permet incloure l'obra publicada després, més nombrosa i de més qualitat, i de fet l'únic poeta inclòs, dels nascuts en la dècada de 1950, és Joaquim Sala-Sanahuja.

A banda dels literats —poetes, autors de teatre i narradors— convé destacar la memorialística local publicada abans de 1975. No va ser molt abundosa, però algunes peces constitueixen referents no només locals sinó catalans. Al marge del metge Antoni Bosch i Cardellach, el dietari del qual, amb anotacions que van de 1787 a 1804, no va ser publicat fins a 1944 com a fulletó del periòdic *Sabadell*, la memorialística sabadellenca és cosa del segle xx. Tanmateix, una de les obres de més vàlua, *Sabadell del meu record* (1929), cobreix bàsicament la segona meitat del segle xix. L'autor, Marian Burguès, a més de ser un ceramista de vàlua, va tenir un paper important en el moviment obrer local —va dirigir *Los Desheredados*— i va participar activament en la premsa local, on va mostrar —sense anar més lluny en les seves col·laboracions en el *Butlletí del Centre Lírích-Dramàtich*— una capacitat reflexiva molt notable.⁷⁶ Als antípodes ideològics, *Mi ciudad y yo* de l'alcalde Josep M. Marcet Coll ha estat citat a bastament per la majoria d'historiadors del franquisme, en tractar-se d'un document singular pels temes que aborda i per la desimboltura amb què ho fa. Altres memòries tenen un to molt menor, per exemple, les de Pau M. Llonch (1961); o no són allò que haurien pogut ser si s'haguessin escrit en un altre context polític, com les de Joan Sallarès (1970), personatge que podia haver explicat coses de molt més gruix en un context de llibertat i que va haver d'optar per un enfocament costumista més limitat, tot i que no mancat d'interès.⁷⁷

Un altre dels camps on han destacat els autors sabadellencs, com els d'altres viles i ciutats, ha estat el de la història local. La pedra fundacional, si ometem els treballs llavors inèdits d'Antoni Bosch i Cardellach, fou l'obra de Josep Salvany Oller, *Reflexiones críticas sobre la antigüedad de la Parroquia de Sabadell* (1844); l'interès pel passat es va mantenir en la *Guía histórica, estadística y geográfica de Sabadell* (1867) de Josep Sardà i Agustí Rius; però fou, sobretot en les dècades finals del segle xix, on la consolidació d'una nova ciutat industrial, que havia pràcticament engolit l'antiga vila, i les glòries recents de l'urbs manufacturera van despertar un interès més viu pel passat. Aquesta combinació d'interès pel passat més remot i pel més recent expressava també una certa autosatisfacció i justificació del present. Els textos històrics eren el complement i no el contrapunt al *Panorama fotográfico de Sabadell* (1881), que exaltava les fàbriques i els grans progressos fabrils del

76. Josep Casamartina i Parasols, *Marian Burguès, un terrisser que va fer història*, Sabadell Fundació Caixa de Sabadell i Museus Municipals de Sabadell, 1993.

77. El 1943, després d'haver perdut un fill a la guerra i d'haver sortit de la presó, va escriure a mossèn Geis: «He passat molts entrebancs i el meu esperit és un ganivet oscat»; reproduïda a *Quadern...* 31 (1983).

segle. No és casual la successió d'obres de tema històric a partir de 1880: la crònica històrica de Bosch i Cardellach que cobria la vila de 987 a 1770 (1882); *Origen y progresos de Sabadell* (1883) de Ribot y Serra, premiada l'any abans en el Certamen Literari de l'Ateneu Sabadell; biografies d'empresaris destacats del vuit-cents —començant naturalment per Pere Turull— en el mensual *La Il·lustración Sabadellense* (1884-1885), sorgit com a suplement del periòdic *La Revista de Sabadell*; reedició de les *Reflexiones críticas* de Salvany (1888), i el concurs biogràfic de fills il·lustres (1890). Foren els anys en què es dedicaren alguns dels carrers de l'eixample urbà als sabadellencs destacats de l'època de la vila i als protagonistes notoris de la construcció de la ciutat industrial. En la darrera dècada de segle, la cosa va afluir, però la *Consuetud parroquial de la Iglésia de Sant Feliu* (1898), editada pels clergues Fèlix Sardà Salvany i Pere Turull Moragas, incloïa també unes notes històriques.

L'altre impuls per als estudis històrics vingué, com a altres llocs de Catalunya, de l'excursionisme. I això ens porta a la figura de Joan Montllor Pujal (Sabadell 1874-1960), fundador del Centre Excursionista del Vallès (1908), que ja recorria des dels primers anys del segle les antigues vies romanes i els camins medievals del Vallès. Comerciant de matèries tèxtils, molta de la seva obra va consistir en articles dispersos per periòdics i butlletins locals. Tanmateix, aquests textos, alguns dels quals qüestionadors de la historiografia del vuit-cents, i el seu activisme van ser enormement influents a l'època.⁷⁸

Un nou tema d'interès, Sabadell abans de la vila, qüestió plantejada per Salvany el 1844, va portar a les primeres excavacions, endegades per Vicenç Renom Costa i Joan Vila Cinca, que van fer aflorar la vil·la romana d'Arraona entre 1912 i 1915. Vila publicà una memòria dels treballs. Tanmateix, la majoria de publicacions sobre arqueologia, entre les quals les del mateix Renom i les de Lluís Mas Gomis, que fou director del Museu d'Història (1941-1969), foren posteriors a 1939.

La gran personalitat que marca una divisòria en la historiografia local és Miquel Carreras Costajussà (Sabadell 1905-1938). Tanmateix, de la mateixa manera que limitar-lo a autor local és un exercici de reduccionisme, també ho és considerar-lo només com a historiador. Llicenciat en Filosofia i en Dret, tenia poca formació específica com a historiador, però, gràcies a la seva intel·ligència, va poder excel·lir en aquest camp, tot i que l'obra fou troncada per la mort al front. I no hi ha dubte que podia haver esdevingut una figura de relleu a Catalunya. De fet, una obra filosòfica gairebé pòstuma l'ha fet transcendir més enllà de Sabadell. Com a historiador és bàsicament local, però la seva capacitat d'anàlisi, que no es pot deslligar dels seus altres interessos en el camp de la filosofia o del dret, el va situar molt per damunt del seus coetanis locals.⁷⁹

78. Ernest Vidal, *De la vida laboriosa i honorable de Joan Montllor i Pujal*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1974. De 1983 a 1985, la Fundació Bosch i Cardellach va començar a publicar l'obra dispersa de Joan Montllor, classificada per temes, en uns quaderns anomenats genèricament *Escrips de Joan Montllor i Pujal*.

79. L'obra i la personalitat de Carreras s'ha començat a estudiar en els treballs aplegats en aquestes obres: *Miquel Carreras. Ciutadania i Pensament. Miscel·lània d'Homenatge*, Sabadell, Fundació

Entre 1939 i 1975 la història local va tenir altres autors de mèrit. Mossèn Ernest Mateu (Teià 1903-Sabadell 1977), arxiver municipal, va posar a l'abast del públic documents fonamentals, des de les memòries de Bosch i Cardellach —de qui més endavant va publicar una biografia— fins a les actes municipals dels segles xv, xvi i part del xvii; a més, també va publicar diversos treballs d'història local, una bona part de marcada temàtica religiosa. Pere Roca Garriga (Sabadell 1922-2009), doctorat en filologia, també va tenir un vessant molt apreciable com a historiador. El pare escolapi Llogari Picanyol (Moià 1896 - Sabadell 1968) es va incorporar a la historiografia sabadellenca arran del seu trasllat a la ciutat el 1960, però va continuar conreant també la història de la seva vila nadiua i la del seu orde, en la qual era una autoritat. Finalment, el més singular i ambiciós de tots fou Andreu Castells Peig (Sabadell 1918-1987), que va dur a terme projectes voluminosos i innovadors com *L'art sabadellenc* i *Sabadell, informe de l'oposició*, obra amb la qual va portar a la palestra tota una història silenciada durant dècades; la passió per la història local, no li va impedir elaborar *Las Brigadas Internacionales en la Guerra de España* (1974), que ha estat la millor obra sobre aquest tema i que fou publicada a la prestigiosa col·lecció Horas de España de l'editorial Ariel.⁸⁰

A aquests autors caldria afegir-hi els treballs d'història duts a terme per alguns dels autors que ja hem considerat en l'àmbit literari: Ramon Ribera Llobet, Joan Puig Pujol, Joan Sallarès Castells, Josep Torrella...

Finalment, en una vila industrial com Sabadell també hi ha un seguit d'autors amb obres relacionades amb la tècnica industrial tèxtil i amb les activitats d'aquesta indústria. Totes les obres publicades d'aquest catàleg són del segle xx, cosa que sembla derivar-se també de la plena formalització dels ensenyaments tècnics a la ciutat, tant els industrials com els comercials. Això no vol dir que no hi hagi documents locals de caràcter tècnic en el segle xix: la col·lecció inclou el manuscrit d'un curs de comptabilitat i un parell de teoria de teixits; d'altra banda, a l'Arxiu Històric s'hi conserva un magnífic receptari de tintorer de Joan Sallarès i Marra. Alguns potser no es van publicar per manca de recursos i altres, com el receptari al·ludit, perquè volien preservar el secret professional. La majoria són llibres escrits per tècnics, alguns orientats a l'ensenyament o producte de conferències i cursos diversos. Entre els autors hi trobem Ignasi Arimon Soler, Josep Bach Torruella, Josep Badia, Pere Bigorra Llobet, Alfons Casals Duran, Jaume Cortada Rauret,

Bosch i Cardellach, 1990. *Miquel Carreras, 1905-1938. Esforç i reflexió. Memòria d'una ciutat*, Sabadell, Obras Social Caixa Sabadell, Ajuntament de Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 2007. Pompeu Casanovas (coord. i ed.), *Miquel Carreras i Costajussà i la filosofia catalana d'entreguerres (1918-1939)*, Barcelona, Societat Catalana de Filosofia i Fundació Bosch i Cardellach, 2009. Una vegada enllestit el nostre text s'ha publicat una biografia molt completa: Àngels Casanovas i Romeu, *Miquel Carreras Costajussà (1905-1938)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2011. També es va editar un treball, elaborat per Joaquim Molas a instàncies de Joan Oliver, *Miquel Carreras. Una aproximació*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1988.

80. Josep M. Benaül, Jordi Calvet i Glòria Dalmau, «Andreu Castells: la història com a experiència i testimoniatge», *L'Avenç*, 44 (1981), pp. 10-14. Jordi Calvet i Puig «L'aportació historiogràfica d'Andreu Castells (1918-1987)», *Arraona*, 1 (1987), pp. 27-42; Josep M. Benaül, «Andreu Castells: un historiador singular», *Butlletí del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i en Ciències de Catalunya*, 67 (1989), pp. 78-81.

Vicenç Griera Juncà, Francesc de P. Juanico Coll, Mateu Llugany Elias, J. Noguera i Joan Vila Baqués. Entre els autors de llibres de comptabilitat i altres tècniques de despatx hi trobem Feliu Llobet, Salvador Serracanta, Jaume Torres Alsina i Francesc Vall Porqueras.

Per acabar, cal considerar dos autors vinculats a l'ensenyament primari. En primer lloc, Alban Rosell Longueras (Sabadell 1881 - Montevideo 1964), lligat al moviment anarquista, que va fundar l'Escola Integral i la *Revista Cultura* a Sabadell. Va ser amic de Mateu Morral, però va discrepar dels postulats educatius de Francesc Ferrer Guàrdia i també de la praxi de la Institución Libre de Enseñanza a Sabadell. El 1909 va emigrar a l'Uruguai, va retornar el 1916 i va exercir de mestre a Lloret, Alaior i Carlet. El 1922 es va expatriar definitivament a l'Uruguai, on fou un dels fundadors del Centre Català el 1926.⁸¹ L'altre mestre, Fabián Palasí Martín (La Hoz de la Vieja [Terol] 1848 - Barcelona 1927) va ser el darrer director, de 1896 a 1910, de l'escola de la Institución Libre de Enseñanza a Sabadell, fundada el 1882. Tot i que els seus llibres van ser utilitzats a moltes escoles laiques d'Espanya, a Sabadell va ser una figura controvertida, especialment pel maltractament als alumnes.⁸²

5. L'EDICIÓ

A la ciutat es publicaren moltes obres, en general a compte dels mateixos autors o a vegades a nom d'editores que, malgrat la denominació, foren simplement un expedient per treure a la llum una única obra i sense cap afany d'anar més enllà. Paral·lelament, però, també hi va haver temptatives, més o menys reeixides, de segell i de continuïtat editorials. El que volem analitzar a continuació són justament aquestes darreres iniciatives editorials, que indicaven noves ambicions i noves capacitats en la producció bibliogràfica. Per tant, no considerarem les autoedicions ni tampoc les publicacions vehiculades com a fulletons de la premsa local.⁸³

81. El seu fill, Avenir Rosell Figueras (Sabadell 1907 - Montevideo 1988), va esdevenir una personalitat de la taquígrafia i de l'ensenyament d'aquesta tècnica a l'Uruguai, a més de dedicar-se també a qüestions lexicogràfiques; Pere Solà Gussinyer, «Evocació del polígraf sabadellenc Avenir Rosell i Figueras, 1907-1988», *Arraona*, 6 (1990), pp. 65-73.

82. S'ha considerat que el seu *Compendio de moral universal* ha estat una obra mancada d'un sistema pedagògic adient per als infants; Buenaventura Delgado, *La Institución Libre de Enseñanza en Sabadell*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1979, pp. 10-13. La data de defunció és extreta d'Ignacio Soriano i Francisco Madrid, *Antología Documental del Anarquismo Español, VI. Bibliografía e Historiografía, VI.1. Bibliografía del Anarquismo en España, 1869-1939*, 4a. Edició, 2010. El 1933, la seva filla, Eloísa Palasí de Serrano, va fer una donació de llibres en memòria del seu pare a l'hospital de l'Esperança de Barcelona; *La Vanguardia*, 30 de maig de 1933, p. 11. Bartomeu Soler, que va anar a aquesta escola fins als vuit anys, descriu el comportament brutal de Palasí amb els alumnes; *Mis primeros caminos*, Barcelona, Juventud, 1962, p. 55. Aquesta qüestió també és recollida per A. Castells, *Sabadell, Informe de l'Oposició. Vol III. O tot o res (1904-1918)*, Sabadell, Edicions Riutort, 1978, p. 13.36.

83. Hi ha denominacions que poden induir a una certa confusió; per exemple, durant la postguerra, Editora Sabadell era la impremta del periòdic *Sabadell* i, a banda del periòdic, no editava res més. Entre els casos purament ocasionals que no considerem, podem esmentar l'edició d'una conferència de Mateo Santos Cantero, que el 1921 va venir a Sabadell per fer un número especial del

Durant gran part del segle XIX en molts casos es barrejaven les funcions de llibreter, impressor i editor. A Sabadell, l'edició, com a activitat específica i pròpiament separada de l'impressor, no apareix fins ben avançada la dècada de 1880. Molt sovint es va tractar d'iniciatives de curta durada, generalment lligades a la publicació d'una sola col·lecció, i molt allunyades de la professionalització empresarial que hi havia a Barcelona. L'ocupació principal dels nostres editors sempre era una altra. Tanmateix, l'activitat editora sovint elaborava una producció destinada a mercats més amplis que el merament local, alhora que reflectia la doble voluntat de fer un producte força específic, diferenciat, i d'assolir una continuïtat enfront de la norma preponderant de les publicacions ocasionals i aïllades. La manca de professionalitat, les dificultats econòmiques i també la repressió política avortaren sovint l'objectiu de la continuïtat editorial. De 1880 a 1936, les iniciatives més duradores es situen, com veurem, en els extrems d'aquest arc temporal.

Hem de remarcar, com a darrera consideració prèvia, que els impressors sabadellencs, àdhuc els més importants, només exerciren molt ocasionalment d'editors: Pere Vives amb el manual d'enquadernació, del qual era autor; Antoni Vives amb el *Panorama Fotográfico* (1881), potser la primera expressió rotunda de l'autosatisfacció de la ciutat industrial; Joan Baqués amb les *Memorias de Sabadell Antiguo y su término*, la primera obra impresa (1882) d'Antoni Bosch i Cardellach i una manifestació del nou interès que despertava el passat vilatà en una ciutat de creació tan recent; Joan Comas amb el *Portfolio Anunciador* (1898?), i, finalment, Joan Sallent amb l'*Anuari sabadellenc* (1928-1930) i *Sabadell del meu record* (1929) de Marian Burguès.

En una ciutat on l'anarquisme i l'anarcosindicalisme van tenir un arrelament intens i prolongat, no ens ha de sorprendre que un dels fils principals de la trama editora fos la difusió d'aquestes idees. La primera temptativa va ser protagonitzada per l'Agrupación de Propaganda Socialista, que va publicar vuit opuscles entre 1886 i 1889; un dels impulsors n'era Francisco Fo, probablement d'origen italià, que va emigrar a l'Argentina el 1889.⁸⁴

Fins a la dècada de 1920 trobem altres intents, tots interromputs molt aviat per la repressió o per la manca de mitjans econòmics. Algunes edicions es publicaven en fulletó dins de la premsa llibertària.⁸⁵ Altres, en canvi, res-

diari madrileny *El Mundo* dedicat a la ciutat; la conferència porta el nom de Edición Garba, però la revista local homònima, que certament dóna notícia de la vinguda d'aquest periodista (núm. 13-15, maig 1921, p. 24), no va crear cap editora i, si va col·laborar en la publicació en castellà d'aquesta conferència, cal considerar-ho un fet del tot excepcional. Un altre exemple d'iniciativa aïllada és el paper de Francesc Armengol Duran en l'edició de l'*Album-guía artístich y anunciador de Sabadell* de Marcial Ballús a començaments del segle XX.

84. Va arribar a l'Argentina juntament amb Indalecio Cuadrado, anarquista nascut a Valladolid, que havia estat editor d'*El Productor* de Barcelona i d'*El Grito del Pueblo* de Sant Martí de Provençals; Gonzalo Zaragoza, *Anarquismo argentino (1876-1902)*, Madrid, Ediciones de la Torre, 1996, p. 114. Uns anys després, el 1896, fou detingut un anarquista resident a Sabadell, Josep Fo, entre els acusats per la bomba de Canvis Nous; A. Castells, *Sabadell, Informe de l'Oposició. Vol. II. República i acció directa (1868-1904)*, Sabadell, Edicions Riutort, 1975, p. 11.68. No hem trobat cap dels Fo, dels quals ignorem el parentiu, en els padrons de veïns i en els registres d'altres i baixes.

85. Aquest és el cas de la Biblioteca de El Proletariado, publicada dins el periòdic *Ravachol* el 1892.

ponien a temptatives d'edició de colleccions d'opuscles. Totes aquestes publicacions es feien en castellà, no només perquè s'adreçaven al mercat espanyol sinó també per raons de la diglòssia establerta a la societat catalana, en la qual el castellà era considerat la llengua de les coses serioses. I d'aquesta diglòssia tampoc no se n'alliberaven els obrers anarquistes, tot i que en una immensa majoria —per no dir tots, a Sabadell— eren catalanoparlants en aquells temps.⁸⁶ Així en la dècada de 1890, molt a prop de l'experiència anterior, hi trobem el Grupo de Propaganda Anarquista, del qual només tenim constància d'un sol opuscle el 1892.⁸⁷ Temps després, el 1896, la Secció de Teixidors Mecànics Llaners va editar un opuscle de Kropotkin, que distribuïa gratuïtament.⁸⁸

A començaments del segle xx, el 1905, hi ha dues temptatives més, també igualment fugaces: la Biblioteca de la Agrupación Sindicalista i la Biblioteca Gente Nueva, ambdues amb un únic títol.⁸⁹ D'aquesta darrera sabem que assumia les orientacions neomalthusianes, que en aquells temps promovia la Liga de Regeneración Humana de Luis Bulffi i que a Sabadell tenien un activista entusiasta en Mateu Morral, que probablement era l'impulsor d'aquest grup local. Gente Nueva distribuïa publicacions de l'editorial de *Salud y Fuerza* de l'esmentada Liga i sabem que va impulsar la representació de l'obra dramàtica d'Eugène Briux, *Les Avariés*, en el Centre Líric-Dramàtic de Sabadell. La Biblioteca Gente Nueva estava domiciliada a la casa del sindicalista anarquista Josep Martínez Serratosa, (a) el Perrona, teixidor i després —forçat pel pacte de la fam— cafeter ambulat.⁹⁰ El grup Gente Nueva, molt

86. Sobre aquesta qüestió vegeu Joan-Lluís Marfany, «Els obrers, l'anarquisme i la llengua catalana en el tombant de segle» dins *Miscel·lània Jordi Carbonell*, vol. 2, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, pp. 103-132.

87. L'opuscle inclou el text de Ricardo Mella, *Evolución y Revolución*, y el de Piotr Kropotkin, *El gobierno revolucionario*, Imp. de Juan Comas, 24 p.

88. P. Kropotkin, *A los jóvenes*, Secció de Tejedores Mecánicos en Lana de Sabadell, Sabadell, 1896 (traducció d'E. Álvarez de la setena edició francesa) [Imprenta y Encuadernaciones de Pedro Tugas].

89. La primera va publicar *Rémora Societaria* d'Anselmo Lorenzo, text d'una conferència pronunciada a Sabadell el 15 d'abril de 1905. La segona va publicar Alban Rossell, el pedagog local, al qual ens hem referit a l'apartat anterior. Es tractava també d'una conferència llegida a Sabadell el 12 d'agost de 1905: *Enseñanza integral*. Ambdues van ser impreses per la impremta Ribera. Sobre el darrer autor vegeu Pere Solà Gussinyer, *Educació i moviment llibertari a Catalunya (1901-1939)*, Barcelona, Edicions 62, 1980.

90. Nascut al Poblenou de Barcelona, estava domiciliat al carrer d'Argüelles, 139, i després al de Bosch i Cardellach, 48; AHS, 09 Població, Padró de Veïns de 1905. Havia estat president de la Federació Obrera de Sabadell el 1903; Andreu Castells, *Sabadell, informe de l'oposició*, II, p. 12.51. Quan el setembre de 1904, el Centre Líric-Dramàtic va acordar crear una biblioteca, Josep Martínez en fou el principal donant de llibres, una part dels quals tenien un clar biaix ideològic llibertari; *Bulletí del Centre Líric-Dramàtic*, 61 (juliol de 1905), p. 5, i 66 (gener de 1906), p. 8. El 1905, quan va ser detingut arran de la campanya per la jornada de 8 hores, era corresponsal de diversos periòdics anarquistes. El 1906, quan ja no devia trobar feina com a teixidor, dirigia el periòdic republicà federal *El Pacte* «per anar vivint», tenia una editorial (evidentment la Biblioteca Gente Nueva) i distribuïa llibres com ara *El hombre y la Tierra* de Reclus. Després es va acostar als radicals: va dirigir *El Ideal de Sabadell* (1909) i *El Combate* (1910) i en aquest darrer any va presidir el Partit Republicà Federal Radical. El 1909 va tenir un paper destacat en la Setmana Tràgica, en què va ajudar Miquel Soler Grau a proclamar la República Federal Social a la plaça d'Espartero, juntament amb Josep Claramunt i Bartomeu Closa. Totes les

hostilitzat per les autoritats governatives arran de l'atemptat contra Alfons XIII de Mateu Morral el 1906, es va dissoldre posteriorment.⁹¹

Al marge d'aquest dos casos, aparentment sense un projecte de continuïtat editora, el 1905 el periòdic anarcosindicalista *El Trabajo*, òrgan de la Federació Obrera de Sabadell, va publicar la traducció d'un opuscle de la Confederació General del Treball francesa: *La jornada de ocho horas*.⁹² En aquells anys era molt notable la influència del sindicat francès en l'Obrera, que el 1906 va endegar una campanya, poc reeixida, per les 8 hores.⁹³

En coordenades ideològiques ben allunyades de les anteriors, sobresurt la Biblioteca de la Revista de Sabadell, sorgida —com indica el nom— del periòdic homònim conservador. Aquesta associació del llibre als periòdics va ser habitual de l'edició literària catalana. La *Revista de Sabadell*, primer setmanari (1884-1887) i després diari (1888-1935), va editar també un suplement cultural anomenat *La Ilustración Sabadellense*, del qual es van publicar onze números entre 1884 i 1885. La Biblioteca va publicar sis títols de temàtica variada, dos en castellà i quatre en català, entre 1888 i 1890; aquests quatre darrers corresponien a obres literàries, entre les quals sobresortia un volum d'articles de Frederic Soler, *Pitarra*, mentre que els dos volums en castellà eren la reedició de la primera obra impresa sobre la història de Sabadell i una d'economia, sobre el Banc d'Espanya. L'autor d'aquesta darrera era Eudald Viver Vilarrubias (Sabadell 1846 - Barcelona 1900), empleat del Banc de Sabadell (administrador des de 1890) i el sabadellenc més avesat en qüestions econòmiques, especialment monetàries, abans de 1936.⁹⁴

Una experiència similar fou protagonitzada pel setmanari del Centre Català, *Lo Catalanista*. Entre 1888 i 1892 van ser editats cinc volums amb el títol genèric d'*Aplech de poesías publicadas en Lo Catalanista*. Les poesies no van ser publicades com a fulletó, sinó que van ser reimpressions i els cinc volums conformaven una voluntat de col·lecció, com hem pogut comprovar en la publicitat del quart volum⁹⁵ i en el cinquè volum, on consta la denomina-

---

dades d'aquesta trajectòria, que s'acaben el 1910, provenen d'Andreu Castells, *Sabadell, informe de l'oposició*, III, pp. 13.20, 13.24, 13.47, 13.66, 13.72, 14.17, 14.18 i 14.37. Sabem que després va emigrar a l'Argentina, on el va trobar Bartomeu Soler, quan va actuar en un teatre de Buenos Aires; Martínez vivia a Puente Alsina; Bartolomé Soler, *Mis primeros caminos*, p. 232.

91. Josep Martínez i altres membres del Centre Líric-Dramàtic foren interrogats arran del procés obert per l'atemptat de Mateu Morral el 1906; Eduard Masjuan, *Medis obrers i innovació cultural a Sabadell (1900-1939). L'altra aventura de la ciutat industrial*, Bellaterra, Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2006, p. 57. Eduard Masjuan, *Un héroe trágico del anarquismo español. Mateu Morral, 1879-1906*, Icaria, Barcelona, 2009, p. 102. La dissolució es va produir el setembre de 1907 segons Ignacio Soriano i Francisco Madrid, *Antología Documental del Anarquismo Español*, VI... p. 174.

92. Imprès per La Neotopia de Barcelona. Un exemplar d'aquesta primera edició es troba a l'Institut Municipal d'Història de Barcelona.

93. Esteve Deu Baigual, «Republicanisme i obrerisme a Sabadell, de 1900 a 1914», *Perspectiva Social*, 4 (1974), pp. 66-67.

94. «Don Eudaldo Viver», *Revista de Sabadell*, 3973 (4 d'abril de 1900), p. 2. Miquel Carreras li atribueix també una altra faceta, la de ser un dels primers traductors de Shakespeare a Catalunya; *La vida íntima de Sabadell*, publicada juntament amb *Elements d'història de Sabadell*, Caixa d'Estalvis de Sabadell, Sabadell, 1967, p. 845.

95. *Lo Catalanista*, any V, 216 (6 de setembre de 1891), p. 1.

ció de Biblioteca de Lo Catalanista. Al marge d'aquesta col·lecció, el periòdic, amb la denominació «Imprempta de Lo Catalanista», va publicar el 1894, en edició de propaganda, el *Compendi de la Doctrina Catalanista* d'Enric Prat de la Riba, que havia estat premiat pel Centre Català de Sabadell.

També la revista mensual literària *Lo Pensament*, impresa i dirigida per Ramon Ribera durant 1900 i 1901, va editar un sol opuscle, un monòleg del mateix Ribera, en l'anomenada Biblioteca Lo Pensament el 1901.⁹⁶

El *Diari de Sabadell* va ser, sens dubte, el periòdic sabadellenc més important del segle xx i el de més llarga durada en llengua catalana. En els primers anys fou dirigit pel valencià Miquel Duran Tortajada. Tanmateix, al marge de les obres en fulletons, també va ser un editor ben fugaç. La Biblioteca del Diari de Sabadell no va anar més enllà d'un volum de poesies del polifacètic Francesc Armengol i Duran el 1913.⁹⁷

El Poble, primer diari d'esquerres a Sabadell, fou el darrer quotidià local que va editar un llibre. La vida d'aquest diari va durar només dos anys, de l'abril de 1932 al març de 1934.⁹⁸ En el primer any, quan les coses encara li anaven bé, va editar *Homes i dones*, novella d'un col·laborador destacat, el republicà federal Joan Puig Pujol, que havia estat premiada en els Jocs Florals de Ripoll l'any anterior.

El període més ric en iniciatives editorials va ser el comprès entre 1925 i 1936, en plena correspondència amb el que succeïa a Catalunya i particularment en el llibre en català, en què, com afirma Jordi Castellanos, «el panorama editorial es reestructura, amb iniciatives de tota mena, destinades algunes d'elles a esdevenir autèntics fonaments de la cultura catalana del segle xx». És, per dir-ho en paraules del mateix autor, el pas de la «institucionalització cultural» a «la diversitat», en un context dictatorial advers a la llengua catalana que «obliga a multiplicar els esforços de connexió amb el públic».⁹⁹

L'expansió editorial en llengua catalana es reflectia en més cases editores, en més col·leccions, en més títols (d'un ventall cada cop més ampli de disciplines i de gèneres literaris) i, en ocasions, en tiratges més nombrosos.¹⁰⁰ Fora de Barcelona, Sabadell fou un dels llocs destacats. L'eclosió editorial sabadellenca d'aquest període és el resultat de la confluència de tres corrents. Primer, la revitalització de l'activitat intel·lectual en el camp de les esquerres i de l'anarquisme des de la fi de la segona dècada del nou-cents, inclosa l'expressió institucional en l'Ajuntament republicà dels primers anys trenta, i que es caracteritzarà per una pluralitat d'iniciatives de diversa volada. Segon, una certa producció literària i assagística local d'orientació conservadora, que no solament era la que disposava de més oferta —passada i present— sinó també, dins de la modèstia del marc local, tenia una demanda més gran i sobretot més estable. Aquest corrent va fructificar en la Biblioteca

96. Tot i ser literària no s'estava de donar suport a Timoteo Bustillo en les eleccions a Corts de 1901.

97. Lluís Subirana, *Francesc Armengol i Duran...*

98. Andreu Castells, *Quaranta-dos anys de diaris sabadellencs en català*, Sabadell, Edicions Riutort, 1976, pp. 78-91

99. Jordi Castellanos, «Mercat del llibre i cultura nacional (1882-1925)», *Els Marges*, 56 (1996), pp. 28 i 27.

100. Francesc Vallverdú, «L'edició catalana de 1923 a 1930», *Els Marges*, 9 (1977), pp. 23-50.

Sabadellenca, com veurem, però també hi hagué altres iniciatives. El tercer, és el sorgiment de la Colla de Sabadell, grup singular que va apostar per un nou humor i per la modernitat literària, que fou capaç d'endegar el projecte editorial de major projecció i qualitat. Els tres corrents no eren compartiments estancs, alguns personatges tindran prou transversalitat per ser presents en més d'un o àdhuc sobrevolar-los tots tres, però indubtablement es tractava de projectes ben diferenciats.

L'anarquisme, tot i les dificultats de l'època, va tenir una breu, però fecunda, activitat editorial en la dècada de 1920. Hi ha una Biblioteca Germinal, que només va publicar un títol el 1924, però no tenim prou elements per qualificar-la dins d'aquest corrent.¹⁰¹ L'editorial més sobresortint en els rengles anarquistes locals va ser Crisol,¹⁰² domiciliada al local de l'Obrera (Pérez Galdós, 110). Entre 1926 i 1927 va publicar dinou opuscles en la col·lecció La Novela Social. N'eren promotors dos treballadors d'arts gràfiques: Formós Plaja Saló (Palamós 1889 - Palafrugell 1982)¹⁰³ i Josep Cinca Vilagener (Sant Vicenç de Castellet 1899 - Salindres [Gard, França] 1963); aquest darrer, tipògraf a cal Sallent, tenia un fill, nascut el 1924, amb el nom de Crisol.¹⁰⁴ Aquesta col·lecció anarquista, igual que les edicions locals anteriors d'aquest corrent, era també en castellà.

D'altra banda, cal destacar Publicacions la Fona, d'orientació clarament esquerrana, que va publicar quatre títols entre 1929 i 1933, amb una voluntat, sobretot en els dos darrers volums publicats, d'adreçar-se a tot el mercat català. S'ha considerat probable que l'ànima d'aquesta editorial fos Salvador Sarrà Serravinyals, a qui ja ens hem referit com a autor. Sarrà havia constituït el grup local de La Jove Atlàntida el 1922 i esdevingué regidor de Cultura el 1934. En tot cas, per una nota apareguda en una publicació local, sabem que la nòmina d'autors locals prevista en el moment de llançament de l'editorial era clarament esquerrana.¹⁰⁵

101. Es tracta de l'opuscle de l'autor local J. H. (Hutesà) Costajussà, *El sindicalismo, garantía de orden y civilización*, Sabadell, Biblioteca Germinal, 1924, 40 p. Fou imprès per la Tipografia Cosmos de Barcelona, regentada per Martí Barrera. L'únic exemplar localitzat es troba al Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca. L'autor pertanyia al Cercle Republicà Federal i durant la República va formar part del Bloc Obrer i Camperol (BOC).

102. El 1923 es va publicar a Barcelona una revista anarquista d'aquest títol, dirigida per Formós Plaja.

103. Sobre l'etapa tarragonina de Plaja, anterior a la creació de Crisol, i en la qual també va coincidir amb Josep Cinca Vilagener, vegeu Ignacio C. Soriano Jiménez, *L'anarquisme a Tarragona (1917-1924)*, *Formós Plaja i Carme Paredes*, Tarragona, Centre d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 2008.

104. AHS, Cens de 1936, carrer de Blasco Ibáñez, 197. La família havia arribat vers 1925, procedent de Manresa, ciutat on havia nascut Crisol el novembre de 1924. Vegeu l'entrada a *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Barcelona, Edicions de la UB i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 384. Cinca havia après l'ofici a la impremta Gutenberg de Tarragona, on va arribar fugint de la Guàrdia Civil. Les represàlies el portaren a abandonar la ciutat i es desplaçà a l'Arboç i a Sabadell; Ignacio C. Soriano, *L'anarquisme a Tarragona...*, p. 125. Un punt intermedi d'aquest darrer itinerari, com hem dit, va ser Manresa.

105. Una de les obres anunciades, *El pobre Pòlit*, de Joan Sanllehí Alsina, finalment es va publicar en la col·lecció «La novella d'ara». A més de Joaquim Hutesà Costajussà, que les havia inaugurat amb *Clarobscur*, els autors que havien de col·laborar a Publicacions la Fona eren Amadeu Aragay,

Cal afegir a aquesta empenta editora la Llibreria Sallarès, amb dos títols literaris els anys 1925 i 1926, entre els quals sobresurt *Carnet d'un Heterodox* de Cristòfor de Domènech; Joan Sallarès Castells, a més, també va publicar una guia urbana entre 1927 i 1931, i els *Estudis de terrissa catalana* de Burguès. A més, va col·laborar com a editor literari en alguns volums de la Biblioteca Sabadellenca i va impulsar altres edicions i molt especialment les memòries del ceramista anarquista Marian Burguès el 1929, publicades per Joan Sallent. Com a editor ocasional, l'impressor Joan Sallent també va treure *l'Anuari Sabadellenc* de 1928 a 1930

En els anys de la República s'han de ressenyar dues novetats. Primer, l'únic volum publicat el 1932 per la Biblioteca Cristiana Social, redactat pel mateix editor Joaquim Estruch, que no va tenir continuïtat en frustrar-se el projecte de la colònia Regeneración. Aquest personatge polifacètic (mestre, editor de diversos periòdics i finalment impressor i llibreter) va tenir una llarga trajectòria, que el portà del protestantisme familiar a l'anarquisme i finalment al projecte del cristianisme social protestant.¹⁰⁶

L'edició d'esquerres també va tenir una expressió institucional en la tasca de l'Ajuntament, el qual, per primer vegada —i única fins a 1979— endegà un programa de publicacions, en el qual probablement no hi mancà la inspiració de Joan Sallarès Castells, des de les Edicions de la Comissió de Cultura. El 1931 publicava la primera obra sobre l'ensenyament primari a la ciutat, que incloïa una història, un estat de la qüestió i un programa d'actuació. El 1932, editava una història de la ciutat per a escolars, que l'autor, Miquel Carreras, definia com un llibre «precipitat», empès com hauria estat a lliurar-lo en un breu termini.¹⁰⁷ El 1933, el *Llibre de la llei i de la ciutadania*, en el qual es palesa la intervenció de Joan Sallarès.¹⁰⁸ I la darrera, a mig camí entre el retiment de comptes i la propaganda, un balanç de l'obra realitzada pel govern municipal republicà fins al gener de 1934. Les edicions s'interromperen a causa dels Fets d'Octubre. Es reprengueren durant la Guerra Civil, però amb un caràcter més propagandístic, tot i que mantenint un toc de qualitat. Hi destaca un resum de l'obra feta fins a 1937 i editat en francès de cara a cercar el suport internacional.

De caràcter preponderantment local, però que superava totes les iniciatives precedents, hi trobem la Biblioteca Sabadellenca, impulsada per Joan Costa i Deu, i que, de fet, la Lliga Regionalista es feia seva.¹⁰⁹ De 1925 a 1936 va publicar trenta-dos volums de la col·lecció numerada i un parell de volums fora de col·lecció. A més, entre 1927 i 1930 també va impulsar «Els Nostres Goigs», amb alguna inclusió no religiosa com els *Goigs en honra dels nassos més respectables de Sabadell* d'Antoni Bosch i Cardellach. Els llibres

Dídac Martí, Joan Sallarès Castells, Eusebi Artigues, Ramon Jover Brufau, Joan Puig Pujol, Marian Burguès, Gustau Vila Bergadà, Josep Castells Candiri i J. Canelles. *Anuari Sabadellenc. Any 1929*, Sabadell, Joan Sallent, impressor; 1929, p. 108.

106. Ha estat estudiat amb deteniment per Eduard Masjuan, *Medis obrers i innovació cultural a Sabadell...*, pp. 78-90, 95-99, 109-116, 129-143 i 150-163.

107. En la dedicatòria a Joan Montllor Pujal, exemplar de la col·lecció Renom-Llonch.

108. Joan Alsina Giralt, «Joan Sallarès i Castells...», pp. 47-64.

109. La Biblioteca Sabadellenca era definida com «aquesta bella institució que ha creat la Lliga»; Lliga Regionalista, *Memòria corresponent al segon semestre de 1925*, Sabadell, 1926, p. 31

de la Biblioteca es caracteritzaven per una qualitat notable d'impressió (eren fets per Joan Sallent) i per un to força local i conservador. Dins d'aquestes coordenades, Joan Matas va definir la col·lecció com un «nobilíssim intent de donar a la cosa subalterna una màxima categoria d'autoritat civil».¹¹⁰ No hi ha dubte que la selecció d'autors i l'orientació temàtica reflectien les preferències d'un segment de consumidors molt influent i amb més mitjans. El patrocini de la Lliga Regionalista local en l'impuls de la col·lecció ha estat recentment estudiat i la llista de subscriptors palesa clarament aquest medi.¹¹¹

S'hi recuperaven velles glòries literàries locals, especialment Manuel Ribot i Serra (dos volums) i Agnès Armengol (quatre volums). Els clergues com a autors (entre els poetes hi destacaven Josep Cardona i Camil Geis) i la religió com a temàtica (no hi faltaven obres de i sobre Sardà i Salvany), amb deu volums, representaven gairebé un terç de la col·lecció. La inclusió d'alguns autors de filiació republicana, derivada segurament de la col·laboració de Joan Sallarès en l'edició dels volums antològics de Ribot i Armengol, va reunir Josep Puig Cassanyas, mort el 1926; el fill d'aquest, Joan Puig Pujol, i el mateix Sallarès. L'obra dels autors més joves tampoc no pot qualificar-se de gaire innovadora. Atès el que acabem de dir, sobresortien en la col·lecció els dos volums del poeta Joaquim Folguera, un de poemes i un altre de crítica literària. Entre les poques obres no literàries, també cal destacar el volum de Joan Matas dedicat a la jove pintura local, que era certament un fenomen digne d'atenció. Convé assenyalar la participació inicial d'Armand Obiols i Joan Oliver, l'un com a editor dels *Poemes* de Folguera i l'altre com a proloquista d'una obra de Trias Fàbregas; a més, ambdós n'eren subscriptors.

Segons que va dir en una entrevista Joan Costa i Deu, la col·lecció no va agafar el nom fins després d'haver publicat els quatre primers volums. En aquestes declaracions es fa palès que la col·lecció fou impulsada per aquest periodista. Costa i Deu reconeixia haver-se inspirat en la biblioteca d'autors vigatans, fundada pel canonge Collell vint anys abans, alhora que considerava decisiva la generositat de l'impressor Joan Sallent. En aquesta entrevista s'hi van anunciar obres que finalment no es van publicar: el dietari d'Antoni Bosch i Cardellach, un volum de fragments de Fèlix Amat, un epistolari de Teresa Amat (germana de Fèlix Amat i mare de Fèlix Torres Amat), la correspondència entre Jaume Collell i Fèlix Sardà Salvany i un llibre de la jove Antònia Gorina.¹¹²

L'experiència més innovadora i de més projecció en l'àmbit català va ser la de les edicions de La Mirada, que van sobresortir en el món literari i edito-

110. Citat per Josep Lluís Martín i Berbois, «La Biblioteca Sabadellenca. Una editorial al servei d'un partit», *Els Marges*, 80 (tardor 2006), p. 40.

111. El treball citat de Josep Lluís Martín i Berbois, «La Biblioteca Sabadellenca...», especialment les pàgines 41-42. El 1927 la col·lecció comptava amb 118 subscriptors, 15 dels quals eren entitats; la gran majoria eren gent propera a la Lliga Regionalista i només hi hem identificat dos republicans: Amadeu Aragay i Joan Vilatóbà; *Biblioteca sabadellenca: comentaris de la premsa i llista de subscriptors*, Sabadell, 1927, pp. 43-44.

112. Es tracta d'una entrevista feta per J. Navarro Costabella a *La Veu de Catalunya*, 8 de desembre de 1927, i reproduïda a *Anuari Sabadellenc. Any 1929*, p. 59-64. Antònia Gorina és citada molt de passada per Neus Real Mercadal, *Dona i literatura a la Catalunya de preguerra*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006, p. 103, nota 229.

rial català de l'època. Impulsades pel tercet de la Colla de Sabadell (Joan Oliver, Francesc Trabal i Armand Obiols), van comptar amb l'aval de Jaume Bofill i Mates, Josep Carner i Carles Riba. En la selecció dels autors i en la perfecció de la confecció hi havia, com recordava Joan Oliver, l'anhel d'una editorial pilot. També, com plantejava Trabal, el fet que les obres escollides no temptessin prou els editors existents i que calgués cercar una alternativa. Part del finançament provenia dels subscriptors dels tiratges de bibliòfil, amb exemplars numerats en paper japonès, holandès i de fil, però els diners inicials foren aportats per Joan Oliver.¹¹³ Tot i la seva curta durada, l'editorial va arribar a publicar divuit volums de 1925 a 1930: els catorze primers de poesia i prosa i els quatre darrers de teatre. Després d'aturar l'activitat el 1930, a causa de la manca de recursos econòmics, el 1935 Trabal i Oliver la van oferir de franc a Edicions Proa, que abans de l'esclat de la guerra va treure els tres títols que hi havia en cartera, entre els quals la novel·la *Vals* del mateix Trabal.

Al llarg del període republicà, altres dues experiències editorials poden situar-se dins de l'orientació conservadora. Una, els Quaderns de Teatre de l'Acadèmia Catòlica, dels quals se'n publicaren tres entre 1933 i 1935, tots traduccions d'Henry Ghéon i Henry Brochet, dos destacats autors del teatre cristià francès. L'objectiu era la renovació del teatre catòlic a Catalunya, tot i que no va obtenir el ressò esperat.¹¹⁴ Per últim, la iniciativa més modesta de totes, començada el 1936, fou la Biblioteca de les Famílies de l'impressor i escriptor Joan B. Vives, que va publicar una desena d'opuscles històrics, d'excursionisme i literatura fins a 1938.

Durant el franquisme, sobretot si es considera la grandària que anava assolint la ciutat, la producció bibliogràfica presenta un balanç molt pobre en relació amb el passat. No cal dir que desapareix tota la producció lligada als corrents d'esquerres, nacionalistes i sindicalistes, tant en termes individuals com col·lectius. Ni en l'àmbit clandestí, tret dels fulls volants i algunes publicacions periòdiques irregulars, no hi ha cap treball local ressenyable.¹¹⁵ En aquest vessant, vist des de la perspectiva local, el franquisme no va deixar ni una esclatxa per a aquests corrents, cosa que va tenir uns efectes devastadors.

Les noves organitzacions del règim (Falange, Frente de Juventudes i la CNS) no van destacar en el camp editorial. Signe dels temps de contrareforma, el 1941 el sindicat vertical va exhumar *La chimenea y el campanario* de Sardà i Salvany (publicada originalment el 1871). Els editors eren del tot conscients que la classe obrera local, enquadrada obligatòriament a la CNS,

113. Joan Oliver, «Sobre "La Mirada"» dins *50 anys, 1928-1978, d'Edicions Proa*, Barcelona, J.B. Cendrós, 1979.

114. Els dos autors traduïts han estat estudiats per Henry Phillips, *Le Théâtre catholique en France au XXe siècle*, Paris, Éditions Honoré Champion, 2007. La tradició teatral de l'Acadèmia Catòlica era antiga i encara en la dècada de 1930 no es permetia que els papers femenins fossin interpretats per dones; Josep Torrella Pineda, *Vida teatral sabadellenca...*, pp. 27-28. Aquesta mateixa entitat també publicà el 1933, amb el segell editorial de Cultura Cristiana, la conferència de Manuel de Montoliu, *La llengua literària de Catalunya*. Tanmateix, a diferència de les publicacions teatrals, aquest segell, pres del portaveu homònim de l'Acadèmia, sembla merament ocasional.

115. Les referències més significades són, a l'exili, l'obra de Salvador Sarrà Serravinyals, *Cant a la ciutat obrera*, i, en la clandestinitat del tardofranquisme, l'opuscle de Josep Roman (Josep Serradell) sobre Josep Moix.

els era majoritàriament desafecta i no s'estaven de palesar-ho en el breu pròleg: «vuestras orientaciones respecto al problema social [...], derroteros que a los más, por desgracia, os han acarreado sinsabores»; «[los valores eternos] han vencido a los ídolos que adorabais»; «[el Nacional sindicalismo] ha de proporcionaros el bienestar que buscabais en otras fuentes». En tot cas, el recurs a Sardà mostra que el nacionalsindicalisme no podia trobar altres inspiracions doctrinals sabadellenques més enllà de l'integrisme catòlic.

D'altra banda, les institucions econòmiques, amb noves creacions (Institut Sallarès i Pla, Mútua d'Incendis, Jove Cambra...) es van centrar en la publicació institucional (memòries) i fora d'aquest àmbit només van tenir una producció bibliogràfica ocasional.

La Caixa d'Estalvis de Sabadell, per la seva naturalesa, va ser l'única institució que va tenir una activitat editorial amb una clara projecció cultural, però mancada d'un projecte coherent. Primerament, tenim les publicacions directament lligades a les realitzacions de l'obra social (biblioteques, Clínica del Nen Jesús, Can Deu...), que inclouen també la celebració dels grans aniversaris (25 anys de la Biblioteca i del Nen Jesús, centenari de la Caixa el 1959). En segon lloc, hi ha les edicions dels estudis socioeconòmics endegats o promoguts per la mateixa entitat i algun cas de debat sobre aquests mateixos estudis. Un tercer conjunt està format per una desena de publicacions, entre 1941 i 1950, basades en conferències sobre temes que reflecteixen l'ambient intel·lectual de la primera dècada de postguerra, especialment des de l'angle del pensament religiós llavors en voga. Finalment, trobem les publicacions, al marge de les commemoracions de l'entitat, relacionades amb els estudis històrics: *La devoció mariana al Vallès* de Joan Montllor, la reedició —luxosa— dels *Elements* de Miquel Carreras o, amb una orientació més comercial, *Sabadell 1900*.

Al marge de les institucions va continuar l'edició, ara només en castellà, de la Biblioteca de las Familias de Joan B. Vives, de la qual tenim constància fins a 1941. En la dècada de 1950, trobem la Biblioteca Sabadell, impulsada per Ramon Bardés, un nou intent de col·lecció d'autors sabadellencs, que només va editar tres volums el 1956 i el 1957, i quedaren truncats altres projectes, com unes anunciades memòries d'infantesa i primera joventut de Joan Oliver. Una altra iniciativa editorial, molt més circumscrita, era la que portava el nom de Fundació Mossèn Cardona, que es va limitar a publicar dues obres de mossèn Camil Geis.

Hi ha altres publicacions, en què l'edició no està clarament referenciada, de manera que es fa difícil atorgar-ne la responsabilitat; en tot cas, darrere d'algunes d'aquestes iniciatives hi havia la impremta Sallent. Alguna altra és merament circumstancial, és a dir, creada *ad hoc* per publicar una obra, com el Centro Sabadellense «Amigos de las Escuelas Pías».

Les dues iniciatives editorials més reeixides del franquisme tingueren un caràcter molt diferent. La més perllongada i estable, que encara continua, és la Fundació Bosch i Cardellach. Es va estrenar, el 1948, amb la publicació del *Primer llibre d'acord del Consell de la vila de Sabadell, 1449-1472*, que va començar la col·lecció Publicacions de la Fundació Bosch i Cardellach, interrompuda per raons econòmiques entre 1953 i 1959, i represa a partir de

1960. Entre 1953 i 1960 va publicar en ciclostil les ponències llegides en les sessions de l'entitat, iniciant així una primera col·lecció de quaderns amb un total de 39 títols. El 1961 es va iniciar l'edició impresa de la col·lecció Quaderns d'Arxiu, que el 1975 havia arribat als 25 volums publicats. El 1967 també es va iniciar la sèrie d'escrits de Miquel Carreras, de la qual s'havien publicat vuit volums el 1975. A més de tot això, entre 1949 i 1975, va editar cinc obres més al marge de les col·leccions esmentades.¹¹⁶

L'altra experiència editorial respon a la iniciativa de la personalitat polifacètica d'Andreu Castells Peig, el qual ja hem considerat com a autor. Abans d'establir-se com a impressor, amb el seu cunyat David Graells, havia impulsat —sota l'aixopluc de l'Acadèmia de Belles Arts— la revista *Riutort* (1957-1965), que va donar nom a les Edicions homònimes. Des de 1960 va emprendre una agosarada i acurada tasca editorial. Va publicar un total de vuit títols, un dels quals, la traducció en esperanto de *Civilitzats, tanmateix* i *Bola de neu* de Carles Soldevila, i un altre en coedició amb el Museu d'Art de Sabadell. Hi destaquen dues obres monumentals i singulars, que s'editaren en fascicles i amb una base de subscriptors, de les quals el mateix editor —i impressor— en fou l'autor: *L'art sabadellenc* (1961-1967) i *Sabadell, informe de l'oposició* (1975-1989).

Durant el franquisme, la manca de coherència editorial fou una constant en la producció bibliogràfica municipal. No hi va haver cap intenció d'establir algun tipus de col·lecció monogràfica. Així en la postguerra es van publicar, en edicions que podríem qualificar de luxoses en el context de l'època, les memòries municipals de 1941, 1941-1943 i 1941-1950.¹¹⁷ Signe de l'època, l'única publicació editada per l'Archivo Histórico del Municipio fou el reportatge *Franco en Sabadell* (1942). En l'àmbit cultural convé destacar la publicació de les actes de les deliberacions i els acords del consell de la vila dels segles xvi i part del xvii, de la qual va tenir cura Ernest Mateu, que incloïa també a l'inici de cada any els fragments corresponents dels *Anales* de Bosch i Cardellach.¹¹⁸ Entre 1968 i 1971, la publicació esmentada i altres dues es van apoderar del segell de la Comissió de Cultura, una marca que no es corresponia amb l'organigrama consistorial i que semblava voler recuperar la rúbrica municipal de la Segona República. Tot plegat responia a la iniciativa de l'arxiver mossèn Ernest Mateu.

En qualsevol cas, la política de publicacions de l'Ajuntament estava molt allunyada de la coherència del projecte republicà. Altres publicacions com les successives, *100.000 sabadellenses* i *150.000 sabadellenses*, van tenir un caràcter més propagandístic. En els anys seixanta la propaganda municipal va esdevenir més agosarada, assessorats per la publicitat moderna. Atès que

116. Josep Torrella Pineda, *Cinquanta anys de la Fundació Bosch i Cardellach, 1942-1992*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, 1995.

117. El secretaris municipals estaven obligats a elaborar anualment una memòria de gestió.

118. Entre la publicació de les actes de 1449-1472, editades per la Fundació Bosch i Cardellach, també a càrrec de mossèn Ernest Mateu, i l'edició municipal de les següents actes, que comencen el 1504, es van escolar vint anys, de 1948 a 1968; les actes del segle xvii només es van publicar fins a 1625, tot i que mossèn Ernest havia completat la transcripció fins a l'any 1756. Segurament es van acabar els recursos per a continuar aquesta edició, amb una impressió magnífica a càrrec dels germans Sallent.

els dèficits urbanístics i socials no es podien obviar a causa de la seva enorme magnitud, l'estratègia era la de presentar la voluntat i els esforços —tardans i limitats, tot s'ha de dir— del govern local per solucionar-los.

Finalment, en el tercer quart del segle xx feren aparició les empreses de publicitat, algunes de les quals franquejaren el camp de l'edició, ja sigui per encàrrec o, a vegades, impulsant iniciatives pròpies. Dues van ser especialment remarcables. D'una banda, Solmak, creada per Joan Macià Mercadé i Joan Solà Fontanet, que tenien posicions en els mitjans de comunicació locals (periòdic *Sabadell* i Ràdio Sabadell). Aquesta firma fou la més activa en el camp de la publicació de llibres i fullets en la dècada de 1965-1975 i s'encarregava de l'autoria dels treballs públics i privats (per exemple, històries d'empreses i entitats amb motiu d'un determinat aniversari) i dels serveis editorials. Una altra empresa fou Publicidad del Vallès, que va editar una mena de llibres de l'any de la vida local escrits per Josep Costajussà Oliver.

6. LES IMPREMTES

6.1. *Les primeres impremtes*

Des de la dècada de 1850, un estol d'impremtes va venir a satisfer la nova i creixent demanda local: impresos industrials (paper de carta, sobres, etiquetes, llibres ratllats, etc.) i municipals; premsa periòdica; estatuts, reglaments i memòries de múltiples societats; i finalment les obres d'autor. L'activitat de l'impressor anava més enllà de la literalitat de l'ofici i sovint hi incorporava facetes pròpies de l'editor, des de la correcció del text al disseny i a la compaginació. Certament, l'editor especialitzat té una aparició més tardana i una vida molt més discontinua. Formalment, en molts casos, autor i editor es confonien, ja es tractés d'una empresa industrial o financera, d'entitats culturals (els catàlegs de les exposicions de l'Acadèmia de Belles Arts, per posar un exemple) o institucions públiques com l'Ajuntament o altres organismes paramunicipals (Museu d'Història, Arxiu Municipal). La capacitat d'aquests col·lectius per assumir les tasques més tècniques d'editor era molt limitada, atès que no tenien personal especialitzat i generalment les externalitzaven a l'impressor.

El primer impressor a Sabadell fou Gaietà Gaspar, domiciliat a la plaça de Sant Roc, que apareix a per primera vegada en el repartiment de la Contribució Industrial de 1854,¹¹⁹ enllestit l'1 de gener, fet que confirmaria que l'establiment ja funcionava el 1853, com ho explicita el primer opuscle imprès a Sabadell.¹²⁰ Aquesta dada també demostra que l'activitat es feia a Sabadell i que no era una simple oficina comercial d'una impremta barce-

119. AHS, AMH 909, Contribució industrial i de comerç, Matricula de 1854. Els «impresores o dueños de imprentas» estaven inclosos a la tarifa primera, cinquena classe, de la Contribució industrial i de comerç des del seu establiment el 1845, al costat dels «libreros con tienda o almacén», *Gaceta de Madrid*, 327 (15 de juny de 1845), p. 2.

120. Esteve Renom Pulit, «La primera publicació coneguda impresa a Sabadell pels volts de l'arribada del ferrocarril», *Arraona*, 25 (març 2001), pp. 111-116.

lonina, com ho afirmava Ramon Ribera Llobet i com ho han anat repetint altres estudiosos fins que el 1986 Joan Alsina va aclarir les coses.¹²¹ Tot i això, no hi ha dubte que pertanyia a la nissaga barcelonina dels Gaspar. Gràcies a la documentació municipal aplegada per Joan Alsina i Rafael Subirana s'ha pogut demostrar que Gaietà estava emparentat amb el barceloní Agustí Gaspar Roca, el qual tenia la impremta a la plaça de Palau, davant de la Llotja.¹²²

L'activitat impressora de Gaietà Gaspar va començar el 1853, i ho va fer, de manera ben concordant amb l'època, amb un opuscle sobre la ubicació de l'estació del ferrocarril en construcció, que des de 1855 va unir Sabadell amb la capital: *Memoria dirigida a los ilustrados Sres. Propietarios del ferrocarril...* La dita publicació no s'estava d'esmentar «el momento en que se ha proporcionado a los habitantes de esta villa la ventaja de una imprenta». A més, Gaspar va ser l'iniciador de la premsa periòdica local, amb tres capçaleres distintes des de 1853 fins a 1855: *Diario Sabadellense*, *Diario de Sabadell* i, la darrera, *El Eco del Vallés*, que va durar de febrer a setembre de 1855.¹²³ El novembre de 1855 el fisc el perseguia per no haver pagat la contribució pel darrer periòdic i finalment va ser multat. Gràcies a aquest darrer diari sabem que Gaspar havia canviat d'adreça: «Imprenta de C. Gaspar, en la Rambla, núm 29».¹²⁴

Atès que els periòdics referits eren diaris, hauria resultat molt feixuc anar i venir de Barcelona —el ferrocarril no es va inaugurar fins a 1855— si la impremta hagués estat a la ciutat comtal. Hem de tenir en compte, d'altra banda, que les imprentes eren tallers molt artesans i que l'establiment de Sabadell també ho havia de ser. La mecanització de la impremta era encara

121. «Dicho señor no tenía más que una modesta tienda de objetos de escritorio, sin ninguna clase de maquinaria en la Plaza de San Roque, 17, frente al vetusto Colegio de Escuelas Pías [...] Los impresos que se encargaban al señor Cayetano Gaspar, los remitía para su confección a un taller de imprenta de Barcelona», Ramon Ribera Llobet, «Pedro Vives Llorens. Ilustre figura que dio gran impulso al teatro en Sabadell», *Sabadell*, (23 de maig de 1953), p. 3. L'argument ha estat repetit per Joan Sallarès, *D'imprentes i d'impressors a Sabadell*, Sabadell, Fundació Bosch i Cardellach, Quaderns d'Arxiu, 7, Sabadell, 1963; i recollit també per Andreu Castells, *Lart sabadellenc*, Sabadell, Riutort, 1961-1967, i per Joan Puig Pujol, *86 anys de premsa local. Sabadell, 1853-1938*, Sabadell, Edicions Riutort, 1972, p. 9. Anant directament a les fonts, l'estudiós Joan Alsina Giralt ho va aclarir a «Els Vives, impressors, a Sabadell», *Diario de Sabadell* (3 d'abril de 1986), p. 10.

122. Esteve Renom Pulit, «La primera publicació...», p. 113, nota 10. Sobre els Gaspar es pot veure, per a un període anterior, la informació que aporta Montserrat Comas Güell, *La impremta catalana i els seus protagonistes a l'inici de la societat liberal (1800-1833)*, tesi de doctorat dirigida per Borja de Riquer, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009, pp. 254-259.

123. Atès un rebut del 22 de març de 1854, conservat a l'Arxiu Turull, hi podria haver hagut una quarta capçalera: *El Sabadellense*; reproduït a J. M. Benaül (dir.), *El Gremi de Fabricants de Sabadell, 1559-2009. Organització empresarial i ciutat industrial*, Sabadell, 2009, p. 210.

124. AHS, AMH 600, Alcaldia. Copiador d'oficis de sortida, 29-11-1855 i 11-01-1856, cartes de l'alcaldia a l'Administració Provincial d'Hisenda Pública i AHS, AMH 1023, Contribució Industrial. Correspondència, carta de l'Administració Provincial d'Hisenda Pública a l'alcalde de Sabadell, 08-01-1856. Els editors de periòdics, que també havien de pagar la contribució industrial, estaven inclosos en la tarifa primera, classe tercera el 1845; el 1852 van passar a la tarifa segona i la quota que els pertocava pagar en les poblacions de menys de 4.601 veïns era de 400 rals, la mateixa quantitat que la multa; *Gaceta de Madrid*, 6699 (25 d'octubre de 1852), p. 5. Només hem vist l'exemplar núm. 107, corresponent al dissabte 21 de juliol de 1855; a la capçalera hi figura Rambla, 92, però a la pàgina 4, el número és 29. Any més tard, al número 29 hi trobem el litògraf Marià Basangé Puig.

limitada en aquests anys a Barcelona, on la màquina de vapor no es va aplicar a aquesta activitat fins a la segona meitat de la dècada de 1850.¹²⁵

En el següents repartiments de la contribució industrial de 1856 i 1857 no hi consta cap impressor a Sabadell. El 1858 ja hi apareix Pere Vives Llorens (Mataró 1811-1879), tot i que ja tenim obra sortida de les seves premses el 1856 i en un document autògraf de 1865 ell mateix recorda «que en los nueve años que el recurrente tiene su establecimiento en Sabadell».¹²⁶ No lliga això amb la publicitat impresa després pels seus néts, que dataven la fundació del negoci familiar a Sabadell el 1850, ni amb el fet que Vives tingué una activitat destacada a la vila durant el còlera de 1854, ja que on el va tenir fou a Barcelona, confusions ambdues divulgades reiteradament.¹²⁷

No sabem si Pere Vives Llorens, que fins llavors era un enquadernador de cert renom,¹²⁸ va adquirir l'utilitatge de Gaspar. En tot cas, també va instal·lar la impremta a la Rambla, bé que en el número 16 i més endavant en el 22. El 1857 va arribar a Sabadell Marià Torner Sala, de 23 anys, oficial del taller de Vives a Barcelona i que presentava una cèdula de veïnatge on constava com a llibreter.¹²⁹ Torner va domiciliar-se com a transeünt a la Rambla, 23. En el cens de població de 1857 hi trobem, en el mateix domicili de Torner, Antoni Vives Pujol, de 16 anys, fill de Pere, i Pere Pasqual Juer Guarda, de 21 anys, tots tres d'ofici llibreter i censats com a transeünts.¹³⁰ Sis anys després, l'1 de gener de 1863, amb 30 anys i encara solter, Torner es dona d'alta com a veí de Sabadell, ara a la Rambla, 22, justament on llavors hi havia la impremta de Vives.¹³¹ En canvi, Antoni Vives Pujol probablement va residir novament a Barcelona entre 1858 i 1860, atès que el 1874 declarava catorze anys de residència a Sabadell.¹³²

Pere Vives era un home d'un catolicisme molt conservador. El 1835 havia

125. Romà Arranz, «De la manufactura a la indústria gràfica», *L'Avenç*, 98 (novembre de 1986), pp. 46-51.

126. El reglament del Cercle Sabadellès, fundat aquell any, i el *Reglamento de los fabricantes de lana*, mitjançant el qual aquests industrials autoregulaven el comerç dels rebuigs de llana. El document del 12 de maig de 1865, on Vives demana a l'Ajuntament més encàrrecs d'impressió, a AHS, 06.03 Personals i personals petits sense numerar, documentació de Pere Vives.

127. La font d'aquestes i d'altres confusions és Ramon Ribera Llobet, en el seu article «Pedro Vives Llorens...», p.3. La data de fundació de 1850 es pot veure en la publicitat al quinzenal *Catalunya*, que imprimien el 1905.

128. En el negoci de la plaça de Santa Anna de Barcelona hi fa constar «Especialidad en encuadernacions de lujo»; *El consultor*, Barcelona, Imprenta de la Publicidad, 1857, p. 359.

129. En el dors d'un full manuscrit titulat «Épocas notables de P. Vives», hi trobem aquesta anotació: «En 29 de setiembre de 1845 entró de aprendiz en mi taller para cinco años Mariano Torner, comiendo en casa. Salió oficial en 29 de setiembre de 1850 y queda en casa dándole tres duros mensuales»; AHS, Arxius Personals i personals petits sense numerar, documentació de Pere Vives. El 14 d'abril de 1857, data de la cèdula, Torner tenia 23 anys i era solter; AHS, G82-648 Transeünts.

130. AHS, 09 Població, Cens de Població, 1857, la casa era propietat de Joan Valls. L'expressió «librero» en el document original reflectiria la freqüent barreja d'activitats (impressor, editor, llibreter) habitual a la majoria d'aquestes empreses, com ho apunta Manel Llanas, *L'edició a Catalunya: el segle XIX*, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya, 2004, p. 50.

131. En el full del padró de 1874 declarava 18 anys de residència a Sabadell, cosa que confirma la seva arribada el 1857; AHS, 09 Població, Registre alfabètic d'altres, 1856-1866 i Padró de veïns (fulls), 1874, Rambla, 81.

132. AHS, 09 Població, Padró de veïns (fulls), 1874, carrer de Sant Joan, 61.

acollit a casa seva alguns religiosos fugits de la crema dels convents de Barcelona i el 1855 va fer una activa campanya contra el projecte governamental de llibertat religiosa. També se l'ha definit com a carlí, àdhuc conseller del pretendent, motiu que el portà a exiliar-se a França després de 1839, tot i que no fa cap esment d'això a les notes autògrafes familiars i professionals titulades «Épocas notables de P. Vives».¹³³ Les institucions eclesials eren bona part de la seva clientela com a enquadernador. Va rebre la Creu de Beneficència, el Collar i la Gran Creu de Carles III, i el 1863 fou nomenat Cavaller de l'Orde del Sant Sepulcre i Cambrer del Sant Pare Pius IX.

No sembla que Pere Vives arribés a fixar mai la residència a Sabadell, tot i el destacat paper que va jugar en la vida periodística (editor-impresor de tres periòdics) i teatral de la vila.¹³⁴ No l'hem trobat en el cens de 1857 i en la documentació personal de 1862, 1863 i 1866 consta sempre com a veí de Barcelona. A més, exceptuant una vegada que se l'esmenta com a impresor, sempre se'l defineix com a enquadernador, i alguns d'aquests documents hi afegeixen «de la Real Casa». Un document de 1862 certifica que és feligrès de l'església de Santa Anna de Barcelona i, de fet, tenia el taller d'enquadernació a la plaça homònima. Tenint en compte que el seu fill Antoni ja vivia a Sabadell des de 1860 i la facilitat del viatge a i des de Barcelona amb el ferrocarril, tot indica que Vives va passar moltes hores a la vila sense arribar a residir-hi.

D'altra banda, el negoci de Barcelona, a la plaça de Santa Anna, sempre va estar en funcionament.¹³⁵ El 1874 hi trobem Pere Vives com a enquadernador dels àlbums de fotografies de Barcelona fetes per Joan Martí, però potser es podria tractar del seu cinquè fill, Pere, nascut el 1850.¹³⁶ En tot cas, Vives es va donar de baixa de la contribució industrial de Sabadell el 2 de març de 1870¹³⁷ i va traslladar la impremta a Mataró, on va morir el 1879.¹³⁸

133. No hi ha cap anotació entre el naixement de la seva filla Dolores el 4 d'octubre de 1838 i el naixement del seu fill Antoni el 14 de novembre de 1841, però d'aquest buit no se'n treu cap conclusió. La font del passat carlí de Vives és Ramon Ribera Llobet, «Pedro Vives Llorens...», que confon el pretendent Carles V amb Carles VII, que no assumí aquest rol fins a 1868.

134. Ramon Ribera Llobet, «Pedro Vives Llorens...» i Josep Ache Vicente, *Teatre Principal*, especialment pp. 34-75

135. «Según un anuncio que tenemos a la vista, nuestro amigo D. Pedro Vives ha puesto en la vecina villa de Tarrasa un establecimiento de imprenta y de librería como los que tiene hace años en Barcelona y en esta población, en el cual, se harán toda clase de trabajos pertenecientes a dichos ramos, igualmente que los litográficos, encuadernaciones y rayados»; *El Eco del Vallés*, 139 (24 de febrer de 1867), p. 3. Juntament amb la impremta de Sabadell i la sucursal de Terrassa, el 1868, l'establiment de la plaça de Santa Anna era un dels punts de subscripció d'*El Sabadellés*, periòdic editat per Vives a Sabadell.

136. Rafel Torrella, *Joan Martí, fotògraf de Belleses*, consultat el 4 de maig de 2011 a http://www.bcn.es/arxiu/arxiuobert/joan_marti/pdf/Text_Exposició_Joan_Marti.pdf

137. Joan Alsina Giralt, «Els Vives...».

138. Es dona com a any de l'establiment de Vives a Mataró el 1873; Ramon Salas Oliveras, *La impremta a Mataró*, mecanoscrit, 1963, p. 24. Tanmateix, hi ha un imprès de Vives a Mataró amb data de 1871; es tracta de la benedicció del Papa als sabadellencs tramesa per intermediació del sabadellenc Josep de Calassanç Casanovas, antic director dels escolapis de Mataró i llavors a Roma, on exercia de General de l'orde escolapi; reproduït per Rafael Subirana, *Imprentes i publicacions del segle XIX a Sabadell*, sis volums d'aplec de documentació fotocopiada i notes de recerca, Sabadell, 1994, vol. III, p. 750.

Més enllà de concretar alguns aspectes d'aquests inicis, no és aquí el lloc per fer la història de la impremta a Sabadell. Ara bé, sí que hem de ressenyar el sorgiment de dues impremtes a partir del negoci inicial de Pere Vives. Una és la que munta l'operari Marià Torner Sala, en establir-se pel seu compte el 1865¹³⁹. Torner va treballar durant més de vint anys amb Pere Vives i les bones relacions amb l'antic patró no s'alteraren, com ho mostra el fet que aquest, en el seu testament, li cedís, «como prueba del afecto que siempre el testador le ha profesado, su prensa de timbrar con toda la letra correspondiente».¹⁴⁰ La impremta de Marià Torner, continuada després per la raó Vídua i fill de M. Torner i —des de 1903— per Ramon Torner Tort, va estar als porxos de l'Oliver (actual Casal Pere Quart) des de la fundació fins al 1919. Llavors, Ramon Torner Tort, la va situar al carrer de Sant Josep, 36. Torner va morir el 1933 i la impremta va ser continuada per Francesc Torner Vives. El 31 de gener de 1935 va sortir el darrer número del diari *Revista de Sabadell*, fundat el 1884 i imprès pels Torner des de 1885, que també en van ser els administradors.

La segona és l'empresa d'Antoni Vives Pujol, el fill de Pere, que ja apareix a la contribució industrial com a litògraf des de 1867.¹⁴¹ Quan el seu pare es va donar de baixa, Antoni devia muntar també la tipografia. De 1871 a 1873, ja trobem Antoni Vives com a administrador i impressor del setmanari *El Espectador*.¹⁴² De tota manera la litografia el va diferenciar en el mercat local i en la publicitat s'anomenava Establecimiento Litográfico de Antonio Vives.¹⁴³ Novament l'ocultació fiscal de l'activitat¹⁴⁴ pot induir a engany: Antoni Vives es va donar de baixa de la contribució industrial el 1885; els fills, Josep i Joan Baptista, no apareixen a la contribució fins a 1906, quan ho fan amb el nom de Vives Hermanos. Tanmateix, la recopilació de Rafael Subirana ens dóna testimonis ininterromputs de l'activitat impressora a nom d'Antoni Vives, que va morir el 1895, fins al 1898. Entre altres coses, la casa va imprimir, des de 1883 sense omissió, les memòries anuals del Banc de Sabadell durant tots aquests anys. A més, Subirana reproduïx factures de la dècada de 1880 impreses per la Litografía San Juan de Sabadell, que correspon al mateix

139. Apareix per primera vegada a la matrícula de la Contribució Industrial de l'exercici 1865-1866; un any abans el trobem com a secretari del Círculo del Jardín Sabadellés, un casino més de classe mitjana que el Círculo Sabadellés; AHS, Llicències d'obres, 10 de març de 1864, AMH 172, 17/1864.

140. Ramon Salas Oliveras, *La impremta a Mataró*, p. 27.

141. En una publicitat de la casa, es diu «fundada en 1866», cosa que pot ser certa pel que fa a la litografia. De tota manera, el 1868 només hi havia dues impremtes (les de Pere Vives i Marià Torner) segons *El Sabadellés*, 2 (12 juliol 1868), periòdic editat per Pere Vives.

142. En una factura a l'Ajuntament l'establiment es definia com a «Litografía, Imprenta, Librería, Rayados»; Joan Alsina Giralt, «Els Vives...».

143. En núm. 83 de *El Espectador*, corresponent al 13 d'abril de 1873, l'anunci detalla les especialitats: «facturas, letras de cambio, circulares, marcas, adresses, mostruarios, targetas para piezas, etiquetas».

144. A més de l'omissió, en altres casos els impressors amb botiga eren inclosos en els epígrafs de «venta de tinteros y otros objetos», després «venta de efectos de escritorio», o bé de «libros y papel». Així, Joan Comas contribuï només per «venta de tinteros...» i no com a impressor de 1903 a 1909; també contribuïa per aquest concepte Alfaro F. Martinho, de qui coneixem activitat impressora el 1903.

negoci. A partir de 1898, els impresos ja porten la denominació de Tipografía Vives o Establecimiento Tipo-litográfico Vives i en les guies comercials hi trobem des de 1897 a 1905 Josep Vives com a impressor,¹⁴⁵ però des d'aleshores la denominació social més corrent era Tipografía Vives o Vives Hermanos. La impremta va cessar el 1944, darrer any en què la trobem a la Contribució Industrial.¹⁴⁶

El mercat de Sabadell era òbviament el que cobrien aquestes impremtes, però havien de fer front a la competència de les de Barcelona. Pere Vives, en documents autògrafs i des dels periòdics que editava, blasmava l'Ajuntament per fer encàrrecs fora de la vila: «En Sabadell existen dos imprentas que pagan una contribución más que regular, tanto que en la capital clasificadas, no sería aquella tan crecida; pues bien ¿es justo que los trabajos que dé el Ayuntamiento los confíe a impresores de Barcelona con perjuicio de las establecidas en la Villa, que contribuyen a los gastos del municipio?». ¹⁴⁷ El 1919, quan la impremta Ribera s'anunciava al *Diari de Sabadell*, no només hi feia constar l'oferta de productes, sinó que remarcava amb un cos de lletra més gran: «Preus més econòmics que a Barcelona». ¹⁴⁸ No cal dir que alguns d'aquests impressors van disposar d'un mercat més ampli que el de Sabadell i també van satisfer encàrrecs d'altres indrets, particularment de Barcelona, cosa que també es reflecteix en aquesta col·lecció, especialment pel que fa a les publicacions vuitcentistes. El mercat més immediat, però, fou el de Terrassa, que encara no tenia impremta, com ho il·lustra el fet que consecutivament Pere Vives i Marià Torner hi obrissin sucursals a finals de la dècada de 1860. ¹⁴⁹ Tanmateix, del primer, i al llarg d'aquest decenni, ens consten diverses obres impreses per a clients barcelonins, com es pot veure en el catàleg de la col·lecció Renom-Llonch.

Altes impressors, la gran majoria de trajectòria efímera, van instal·lar-se a Sabadell des de finals de la dècada de 1870. El litògraf Marià Basangé Puig només consta a la contribució de 1878 a 1881, però va elaborar factures per a diferents empreses locals fins a mitjan dècada de 1880; és probable que fos continuat per Joan Cerdà Rigol, també ubicat a la Rambla, tot i que només el trobem a la contribució de 1885 a 1886. Joan Cerdà, un dels fundadors de l'Ateneo Cosmòfilo Enciclopèdico, seria el primer impressor local amb idees avançades de qui tenim constància. ¹⁵⁰ En coordenades ideològiques ben oposades hi trobem el funcionari i periodista Teodoro de Mena, que també va tenir una impremta de 1880 a 1884. ¹⁵¹ Si bé s'ha remarcat sovint el paper

145. Rafael Subirana, *Imprentes i publicacions...*, III, pp. 617-684. D'altra banda, de 1897 a 1899 Josep Vives consta com a impressor a Sabadell, segons l'*Anuario-Riera. Guía General de Cataluña*, i de 1900 a 1905 el trobem a *Anuario-Riera. Guía práctica de industria y comercio de España*.

146. AHS, AMH, Contribució Industrial i de Comerç, Matrícula, 1944.

147. *El Sabadellés*, 2 (12 juliol 1868).

148. *Diari de Sabadell*, X, 2536 (5 de gener de 1919), p. 7.

149. Manuel Llanas, *L'edició a Catalunya: el segle XIX*, p. 340. Del de Vives, en dóna notícia *El Eco del Vallés*, el febrer de 1867. Torner va instal·lar-hi litografia de 1868 a 1873; Baltasar Ragón, *La imprenta en Tarrasa*, mecanoscrit.

150. Andreu Castells, *Sabadell, informe de l'oposició. II*, p. 10.34

151. Sallarès la data, a partir d'un anunci, el 1880 amb la denominació Mena y Roig; i relaciona aquest establiment amb el de Viuda de Aparicio, que figurava a la mateixa adreça; Joan Sallarès,

dels obrers tipògrafs en els moviments socialista i anarquista,¹⁵² una altra cosa era el ventall ideològic dels empresaris impressors, amb predomini dels d'idees conservadores.

Menció a part mereixen dos fabricants de llibrets de paper de fumar, que també es dedicaven a la venda d'altres tipus de paper, que van entrar en el negoci de la impressió.¹⁵³ El primer és Joan Baqués i fills, del qual tenim ben documentada la trajectòria impressora, de 1881 a 1884, en què es dona de baixa; tot sembla indicar, com veurem més endavant, que Baqués va fer venir un impressor de Barcelona, Joan Comas Faura.¹⁵⁴ L'altre és Joan Claret Dalmau, que va començar com a impressor sense impremta el 1884, és a dir, assumint encàrrecs que eren fets per diversos impressors.¹⁵⁵ A partir de 1886 ja apareix com a litògraf i impressor i tenim proves d'una activitat ininterrompuda fins a 1895, en què morí.¹⁵⁶ Molt més fugissers, i del tot absents de les fonts fiscals, són l'alacantí Antoni Valentí Just, del qual només disposem d'un opuscle el 1883,¹⁵⁷ i Salvador Furés Espluga. D'aquest darrer tenim alguns treballs fonamentalment de litògraf de 1884 a 1887 i sabem que havia estat teixidor, alhora que també havia fet alguna composició musical.¹⁵⁸

Al marge de Joan Comas, que tractarem en un altre apartat, Magí Ribera Martínez va ser l'impressor de més llarga durada d'aquesta fornada. No apareix a la contribució fins a 1887, però tenia negoci des de 1884. Transitòriament, durant 1892 i 1893, Ribera s'associà amb un altre impressor, el barceloní Pere Tugas Marca. Des de 1907, el negoci fou continuat pel seu fill, Ramon Ribera Llobet.

Finalment, en la darrera dècada del segle es van constituir quatre noves impremtes. Una de ben efímera fou la de Joan Plans Arch, que només van

---

D'impremtes i d'impressors..., pp. 11-12. Certament hi ha publicacions amb la denominació de Viuda de Aparicio el 1882 i 1883, però no apareix mai a la contribució industrial. En canvi, hi figura, com a impressor a mà, Teodoro de Mena, des de l'any fiscal de 1881-1882 fins al de 1884-1885, si bé és omès en l'exercici de 1882-1883.

152. Sabem que el 1883 existia una Secció de Tipògrafs de Sabadell de la Federació Tipogràfica Espanyola. Arran d'una vaga de tipògrafs a Barcelona, la dita secció va editar un suplement al *Diario de Sabadell*, 19 (25 de gener de 1883). Més endavant va funcionar la Sociedad Obrera Las Artes del Libro, el reglament de la qual, del 1910, es recull en aquesta col·lecció.

153. Mai no van arribar a contribuir com a impressors; només ho van fer com a fabricants de llibrets de paper de fumar, fins que aquesta categoria va desaparèixer de la contribució industrial local el 1893.

154. Baqués va mantenir la papereria i llibreria, que després fou continuada per altres individus. En una data indeterminada, però cap a les acaballes del segle XIX o als inicis del XX, trobem la llibreria i papereria de Juan Harbona, Antigua Casa Baqués, a la plaça Major, 20 i carrer de Manresa, 2. Aquesta casa va editar una col·lecció de cromos d'artistes de varietats, que, tot i no constar en aquest catàleg, formen part de la Col·lecció Renom-Llonch. No tenim cap indici que actués com a impressor ni l'hem trobat a la contribució industrial abans de 1910.

155. Vegeu la polèmica entre ell i Magí Ribera a la *Revista de Sabadell* 10-10-1884 i 28-10-1884.

156. *Revista de Sabadell*, 2628 (25 de setembre de 1895).

157. Més endavant va retornar a Sabadell, però ja devia treballar només com a assalariat.

158. Havia nascut a Olesa el 1845 i vivia al carrer de Balsas (ara, Escola Industrial); AHS, Població, Padró de veïns de 1871. Sobre la seva activitat com a compositor vegeu el catàleg. El 12 de juliol de 1887 va donar de baixa del padró de veïns tota la família, domiciliada al carrer de la Salut, per trasllat a Barcelona; AHS, Població, Registre de baixes, 1886-1910.

funcionar els anys 1892 i 1893. La més duradora fou la d'Isidre Ginesta Bosch, de la qual ja tenim documentada producció el 1890, amb la denominació de Litografia i Tipografia d'Isidre Ginesta, però que no apareix a la contribució industrial fins a 1893. Instal·lada fins a 1897 a la plaça de les Marquilles, després, fins a 1915, s'establí a la Rambla, 34. A partir de 1916, el negoci va ser continuat per l'empleat Pere Montaner (Santa Maria de Meià 1884 - Sabadell 1963) a la mateixa adreça.¹⁵⁹ De 1926 a 1930 va imprimir alguns llibres editats per la Llibreria Catalònia de Barcelona, en la Col·lecció Nova, dels quals aquest catàleg recull els d'autor sabadellenc. La segona en durada va ser la de Pere Tugas i Marca, que, després de l'associació amb Magí Ribera, es va establir pel seu compte el 1894 en el mateix local de l'extingida societat. Tugas va arribar a Sabadell a la fi de 1885 o als inicis de 1886 i va treballar a la impremta Comas fins a 1892.¹⁶⁰ Tot i que va morir el 1911, el negoci va continuar fins a 1914.¹⁶¹ En quart lloc, el 1892 es va obrir el negoci de litografia i impressió del sabadellenc Marcel·lí Brossa, el qual es declarava gravador en el padró de veïns de 1890.

6.2. *El trànsit a la impremta industrial*

Una bona part de l'activitat d'impremta satisfieia les necessitats de les indústries locals (naturalment, en primer lloc, la llanera): factures, etiquetatge, paper imprès, paper de correspondència, targetes, mostraris, etc. Una altra part era la demanda generada, en vessants cada cop més diversos i importants, per una societat urbana que esdevenia més complexa i que des de finals del vuit-cents iniciava el trànsit cap al que s'ha dit la societat de comunicació de masses. Finalment, hi havia el mercat extern a la ciutat, en el qual, tret, d'algunes excepcions, els impressors sabadellencs tenien una participació marginal. Alhora també cal valorar que el mercat sabadellenc podia resultar atractiu per a empreses foranes. Considerat tot això, el creixement de la demanda es va satisfer bàsicament a través de l'increment del nombre dels negocis d'impremta. Per tant, tot i els canvis tecnològics, la grandària dels establiments gairebé no va augmentar i, per aquesta raó, podem dir que es tractava d'una activitat molt artesanal, basada en l'elaboració de lots curts de productes molt diversificats. I podem afirmar que això va ser així, per a la majoria d'aquesta indústria, fins a 1975.

159. Ja va a nom de Pere Montaner en l'edició de 1916 de la *Guía General de Cataluña (Baillière-Baillière-Riera)*; i, des de 1917, en la Contribució Industrial.

160. La informació, tot i que s'equivoca en la data en què es va establir pel seu compte, és de Joan Sallarès, *D'imprentes...*, p. 15.

161. El fill, Emili Tugas Aznar, va obrir impremta a Sabadell en els anys trenta, com a continuador —no sabem si prèviament n'havia estat soci— de Gràfiques Reclam, negoci pel qual Lluís Papell havia contribuït a la mateixa adreça.

QUADRE I. IMPREMTES A SABADELL, 1855-1935

	<i>Contribució Industrial</i>	<i>Realment existents</i>
1855	0	1
1860	1	1
1870	2	2
1880	3	4
1890	1	6
1900	4	7
1910	9	9
1920	5	8
1930	13	14
1935	12	16

Fonts:

AHS, Contribució Industrial i de Comerç. No hem inclòs els contribuents que fan etiquetes, bosses i sobres i els que operen màquines de relleu, que apareixen en la dècada de 1930.

Anuari Industrial de Catalunya, Càmera Oficial de la Indústria de Barcelona, 1934
Anuari Sabadellenc. Any 1930, Sabadell, Joan Sallent, 1930.

Anuario del libro y de las artes gráficas, Barcelona, Càmaras Oficiales del Libro, 1935.

Anuario General de España (Bailly-Baillièrre-Riera), Barcelona, S. A. Anuarios Bailly-Baillièrre y Riera Reunidos, 1900-1904, 1910-1922.

Guía General de Cataluña (Bailly-Baillièrre-Riera), Barcelona, S.A. Anuarios Bailly-Baillièrre y Riera Reunidos, 1916-1935.

Anuario-Riera. Guía general de Cataluña: comercio, industria, profesiones, artes y oficios, propiedad urbana, Barcelona, Centro de Propaganda Mercantil, 1896-1899.

Anuario-Riera. Guía práctica de industria y comercio de España, Barcelona, Centro de Propaganda Mercantil, 1900-1905.

Rafael Subirana, *Imprentes i publicacions del segle XIX a Sabadell* (aplec de documentació fotocopiada i notes de recerca), 6 volums, Sabadell, 1994; *Imprentes de Sabadell en els anys 1901-1938 i les seves publicacions*, 2 volums, s.d.

Atès que no ens proposem fer una història de la impremta a Sabadell, només analitzarem tres casos, tots prou diferents, que il·lustren bé el trànsit a una activitat més industrial.

El primer, des del punt de vista cronològic, és el de l'impressor Joan Comas Faura (Barcelona 1861-1936). Segons les seves declaracions als padrons de veïns, en la casella dels anys de residència a la ciutat, Comas va arribar a Sabadell el 1883.¹⁶² I segurament ho va fer per incorporar-se a la impremta de Joan Baqués i Fills. Ho podem deduir perquè la seva primera publicació im-

162. AHS, Fulls del Padró de 1889, Capmany, 18, datat el 31 de maig de 1889; i Fulls del Padró de 1890, datat el 31 de desembre de 1890. Tanmateix, no es va donar d'alta del padró, juntament amb la seva esposa, fins al 30 d'abril de 1885; AHT, Registre d'altres.

presa, el 1884, consta feta per «Establecimiento Tipo-litográfico de J.B. a cargo de J. Comas»,¹⁶³ en la mateixa adreça (Calderón, 26) de Baqués. Aquell mateix any, però, ja s'instal·là al carrer de Capmany, on durant uns mesos va imprimir la *Revista de Sabadell*.¹⁶⁴ En canvi, no apareix fins al 1883 a la contribució industrial, una font que resulta particularment poc fiable en el cas d'aquest impressor.¹⁶⁵

Des que s'establí pel seu compte va desplegar una intensa activitat en la impressió de periòdics locals de diversa ideologia i d'opuscles i llibres. Pel que fa als periòdics, del 4 de setembre de 1887 al 14 d'agost de 1892 va imprimir, per exemple, el setmanari *Lo Catalanista*, que després va ésser imprès successivament per Marcel·lí Brossa i Pere Tugas. La publicitat de 1887 en aquest setmanari palesa que Comas s'adreçava al mercat industrial local, ja que feia també plegadors de peces de drap amb el nom imprès de la fàbrica, talonaris i impresos comercials de tota mena, i també elaborava productes d'enquadernació per a cartes i factures. Aviat va portar tota la família de Barcelona a Sabadell: el germà, Josep, també impressor, hi va arribar el 1886 i a començaments de 1887 ho van fer els pares.¹⁶⁶

Com hem dit, des dels primers anys el negoci va agafar una considerable volada. El 1890 ja li encarregaven treballs d'impressió fins i tot des de Madrid.¹⁶⁷ Tot i que no hem pogut comptabilitzar els llibres i opuscles, era la impremta líder en aquest camp; si considerem la recopilació de publicacions feta per Rafael Subirana, es palesa que cap altre impressor local va produir tant com ell de 1884 a 1900.¹⁶⁸ A això s'hi ha d'afegir tota la producció més orientada a servir les necessitats de la indústria local, en què va destacar en la confecció de mostraris tèxtils, especialitat que es remarcava en la publicitat de l'empresa fins als darrers anys. Però l'empresa també sobresortia en qualitat i en innovació. El 1902 va fer, en el programa de la Festa Major, la primera impressió en tricromia a Sabadell.¹⁶⁹ També se li atribueix la introducció d'altres innovacions, com la impressió de relleu a l'acer i la litografia òfset.¹⁷⁰

163. Peu d'impremta de *Reglamento del Monte-Pío de la Purísima Sangre de Ntro. Sr. Jesucristo y Santísimo nombre de Jesús*, Sabadell, 1884. Tot i que considerant-lo aprenent, cosa que és inexacta; el vincle amb Baqués ja havia estat assenyalat per Andreu Castells, *L'art sabadellenc...* p. 435.

164. L'experiència d'impressor d'aquest periòdic va acabar de manera abrupta; *Revista de Sabadell*, 85 (29 de març de 1885) i 86 (2 d'abril de 1885).

165. No hi consta de 1888 a 1892; de 1893 a 1895 només pagava per un establiment de lloguer de pianos; i de 1896 a 1907 només contribuïa per venda d'objectes d'escriptori. Durant tots aquests anys d'omissió fiscal tenim proves sense interrupció de la seva activitat impressora. D'altra banda, de 1897 a 1899 el trobem a l'*Anuario-Riera. Guía General de Cataluña* i de 1900 a 1905 a *Anuario-Riera. Guía práctica de industria y comercio de España*.

166. AHS, Fulls del padró de 1889, carrer de Capmany, 18.

167. L. Garcia del Real, «De Sabadell a Vilafranca», *La Il·lustració Catalana*, 230 (15 de febrer de 1890), p. 43.

168. Això ens permet saber els domicilis consecutius dels seus establiments: Calderón, 26 (1884); Capmany, 17 (1884-1890); Madoz, 31-35 (1890-1891); Colomer, 24 (1891-1894); Sant Oleguer, 18 (1895-1896); Sant Quirze, 33 (a partir de 1897). La botiga de pianos i música la va tenir primer a la Rambla, 67, i des de 1895 a la Rambla, 93, on hi tenia també la botiga d'impremta i papereria i, des de llavors, el domicili particular. El trasllat a Rambla, 81 i Lacy, 1-37 es va produir als volts de 1906.

169. *Revista de Sabadell*, XIX, 4621 (29 de juliol de 1902), p. 3.

170. Andreu Castells, *L'art sabadellenc*, p. 532.

Joan Comas era un melòman destacat, que àdhuc tocava força bé el piano, i també va muntar un negoci de venda i lloguer de pianos i partitures. Una ressenya periodística dóna compte d'un concert a casa seva amb el pianista Alejandro Saura i el Quinteto Sabadellés el 1893.¹⁷¹ Comas se'ns mostra, doncs, com un empresari multifacètic, aspecte que no va cessar de desenvolupar, i també, de manera gens sorprenent, com un defensor de l'ordre, atès que no va dubtar a contribuir econòmicament a la construcció de la nova caserna de la Guàrdia Civil arran dels fets de la Setmana Tràgica de 1909.¹⁷²

La seva reaparició a les fonts fiscals, des de 1908, palesa que el negoci estava a un nivell molt superior de la resta d'impressors sabadellencs. Des de 1907 feia servir també la marca de «Las Artes Gráficas» o «Les Arts Gràfiques». Llavors, la impremta estava instal·lada a la Rambla, cantonada Lacy, com a mínim des de 1906. Ocupava el que havia estat la bodega i el magatzem de vi d'Antoni Oliver Turull, amb un edifici modernista dissenyat per Juli Batllellé el 1902, a cantonada de la Rambla. Els tallers ocupaven dels números 1 al 33 del carrer de Lacy. El 1906, Comas hi va instal·lar un motor de gas sistema Dudbridge de 7 CV efectius, i devia ser dels primers impressors a mecanitzar l'activitat, juntament amb la Tipografia Vives, que en publicitat de 1905 també es referia a maquinària especial impulsada per força motriu.¹⁷³

El 1913, l'establiment pagava per una màquina d'imprimir, dues màquines de pressió planes i una màquina de litografia. Aquest mateix any, arran d'una vaga de cinc dies, protagonitzada pels catorze impressors, sabem que tenia 54 treballadors. Segons Joan Sallarès, va obrir sucursal a Terrassa i tingué una projecció notòria en altres mercats, inclòs el de Filipines.¹⁷⁴ El 1914 va participar a l'Exposició Internacional de les Arts Gràfiques i de la Indústria del Llibre de Leipzig, on va obtenir la medalla de bronze per «quadre de tricromies, catàlegs i llibres». S'ha de remarcar que dels 70 expositors espanyols 52 eren de Barcelona, 15 de Madrid, 1 de Sabadell, 1 de Sant Feliu de Guíxols i 1 de València.¹⁷⁵ El 1916 Comas imprimia *La Revista*, coincidint justament amb la incorporació de Joaquim Folguera i el mecenatge del seu pare, Manuel Folguera i Duran,¹⁷⁶ el qual probablement fou també l'aconse-

171. *Revista de Sabadell*, 1965 (17 de juny de 1893).

172. L'aportació va ser modesta: 150 pessetes; vegeu la llibreta «Junta Constructora Casa-cuartel de la Guardia Civil, lista de recibos entregados al Banco de Sabadell»; AHS, G-82, 454-5, Actuacions Singulares, Caserna de la Guàrdia Civil, 1909-1913.

173. AHS, Llicències d'obres, permís atorgat el 17 de setembre de 1906, AMH 226/108. En el cas de Vives la publicitat anunciava «maquinària especial moguda ab força motriu»; molt probablement es tractava d'un motor de gas; *Catalunya*, 8 (1 d'agost de 1905).

174. Segons aquest autor els obrers «mai no baixaren de setanta»; Joan Sallarès, *D'imprentes...*, p. 13.

175. Philippe Castellano, «La Sala Espanyola a l'Exposició Internacional de les Arts Gràfiques i de la Indústria del Llibre, Leipzig, 1914 (o com va voler fer-se Pàtria mitjançant el llibre)», *Els Marges*, 71 (desembre 2002), pp. 96 i 105. Una fotografia de part de la Sala on es veu la part de Joan Comas a Manuel Llanas, *L'edició a Catalunya: el segle xx (fins a 1939)*, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya, 2005, p. 47.

176. Sobre això, vegeu Albert Manent, «Josep M. López Picó, després del centenari» dins *Del*

guidor d'alguns anunciants sabadellencs per a la publicació, que havia fundat Josep M. López Picó. A partir de 1918 es va electrificar i el quadre 2 ens mostra que, també des de l'angle de la força motriu, era la impremta més gran de la ciutat. L'electrificació, com es pot veure, va comportar la mecanització de la major part de les impremtes locals i algunes de nova creació (Busquets i Hostench) ja van començar amb aquesta força motriu.

Dos testimonis de l'època indiquen que va abandonar el negoci d'impremta arran d'una llarga vaga el 1919. En efecte, el 30 de desembre de 1918 va començar a l'àrea de Barcelona una vaga d'arts gràfiques per la jornada de vuit hores. Aquell mateix dia fou assassinat el tipògraf Julià Sallán Zuzaya a Barcelona. La vaga es va perllongar en les primeres setmanes de gener.¹⁷⁷ Manau, el més precís dels dos testimonis,¹⁷⁸ assenyalava que Joan Vila Maleras,¹⁷⁹ casat amb una afillada de Comas i que compartia domicili amb l'impressor barceloní, va fusionar l'empresa d'aquest darrer amb la de Joan Canals Domènech arran de patir una vaga durant prop de tres mesos el 1919. Segons els directoris comercials, el 1920 i 1921 la raó social era Canals i Vila, Societat en Comandita, Successors de Comas. Aquesta societat va ser de curta durada i de 1922 a 1925 el negoci anava a nom Successor de Joan Comas.¹⁸⁰ En la contribució industrial només figura a nom de Successors de Joan Comas de 1922 a 1924 i només el 1925 hi apareix, a la mateixa adreça, Pere Andrés Raich, amb una mica menys d'utilitatge, però ja no l'hi trobem en els anys següents.¹⁸¹ Tot sembla indicar que Andrés era un antic empleat,¹⁸² sense que sapiguem si era un nou soci industrial de Joan Vila o si simplement havia pres en lloguer el negoci. En tot cas, amb ell es va posar fi a les quatre dècades de trajectòria de la impremta Comas. Després d'aquesta breu experiència, Andrés va muntar el primer establiment comercial de material fotogràfic —segons la publicitat— a Sabadell.¹⁸³

Noucentisme a l'exili. Sobre la cultura catalana del Nou-cents, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, pp. 88-91.

177. *La Vanguardia*, 31 de desembre de 1918, p 2 i 2 de gener de 1919, p. 5.

178. Joan Sallarès, *D'imprentes...*, p. 14. Nota biogràfica de Pere Manau Garreta (1895-1988), que treballava a la impremta Canals; AHS, Arxius Privats, Ricard Simó Bach, Diccionari Biogràfic de Sabadellencs. Manau recorda que els fets van coincidir amb el locaut de 1919, que aquell any es van traslladar als tallers de Comas i que Vila era el gendre de Comas.

179. Joan Vila Maleras (Sabadell 1888), cosí germà del pintor Joan Vila Puig, era impressor; vers 1908 es va casar amb Maria Sala Plans, probablement neboda de l'esposa de Comas, Àngela Sala Fontanet; AHS, Full del Padró de 1910, Rambla 81. Vila era membre de l'Acadèmia de Belles Arts; Andreu Castells, *L'art sabadellenc*, p. 573. També pintava i va participar el 1915 a la contraexposició de l'Acadèmia de Belles Arts després de l'exposició de l'Art Nou. Individualment no va exposar fins al 1950 a la Casa del Libro de Barcelona; Josep Francesc Ràfols (ed.), *Diccionario Biográfico de Artistas de Cataluña*, vol. III, Editorial Millà, Barcelona, 1954 (dec aquesta informació a Josep Casamartina).

180. *Guía General de Cataluña (Bailly-Baillière-Riera)*, Barcelona, S.A. *Anuarios Bailly-Baillière y Riera Reunidos*, edicions dels anys esmentats.

181. El 1926 encara es va imprimir a Les Arts Gràfiques. Suc. de J. Comas, *Lliga Regionalista. Memòria corresponent al segon semestre de 1925*.

182. Nascut a Sabadell vers 1883 era peó impressor i vivia al carrer de Víctor Balaguer (ara, del Sol), 36; AHS, Padró de 1924.

183. *Anuari Sabadellenc. Any 1929*, Sabadell, Joan Sallent, 1929, p. 135.

QUADRE 2. ELECTRIFICACIÓ DE LES IMPREMTES A SABADELL, 1914-1924

<i>Nom</i>	<i>Any</i>	<i>Adreça</i>	<i>motors</i>	<i>HP</i>
Joan Canals Domènech	1914	Travessia Borriana, 10	2	1,75
Joan Sallent Prat	1914	Sant Quirze, 32	1	1
Joan Comas Faura	1918	Lacy 13-35	10	15,5
Joan Sallent Prat	1918	Jovellanos, 24-28	3	3
Enric Llopart	1919	Plaça Major, 25	1	1
Salvador Busquets Oliva	1924	Advocat Cirera, 8	1	1
Ferran Hostench	1924	Sant Miquel, 28-30	1	1
Ramon Torner	1924	Sant Josep, 36	1	1

Font: AHS, llicències d'obres, quadern «Motores instalados desde el año 1912 al 1925».

S'ha de dir que Joan Comas no va abandonar la iniciativa empresarial. El 1923, mentre continuava actiu en el seu negoci de venda i lloguer de pianos, era representant a Sabadell de les marques d'automòbils Chevrolet i de la de camions GMC, ambdues de la General Motors; probablement això el va portar a muntar una línia d'autobusos, que va durar només poc més d'un parell de mesos, entre l'estació dels Ferrocarrils Catalans de la plaça d'Anselm Clavé i la Rambla, atès que en aquells anys encara es treballava en el túnel que faria arribar aquesta línia fins al centre de la ciutat.¹⁸⁴

El 1924 les famílies de Joan Comas i de Joan Vila Maleras, que encara compartien habitatge, residien a Sabadell, però no devien tardar a marxar. Molt probablement hi ha una relació entre el trasllat a Barcelona i la fi definitiva d'activitat industrial —en les mans de Pere Andrés— a l'establiment de Rambla/Lacy. A Barcelona Joan Vila Maleras va continuar dedicat a la impremta, amb un establiment a la Diagonal, 432.¹⁸⁵ Després, dos dels seus fills, Joan i Ramon, van continuar l'activitat en els Talleres Gráficos Vila Sala Hermanos i posteriorment van muntar una editorial de llibres de medicina, Vila Sala Hermanos S.A., que es va dissoldre el 2007.

En el tram final de la impremta Comas hem esmentat Joan Canals Domènech (Puigtinyós, c. 1873 - Barcelona ?). No sabem si havia treballat amb Comas, però havia arribat a Sabadell vers 1883.¹⁸⁶ El 1885 es registra l'alta al padró, juntament amb un germà tres anys més gran i la mare, vídua. Tanmateix devia absentar-se uns anys després, probablement per treballar en un altre indret.¹⁸⁷ Establert per compte propi, no apareix fins a 1904 als directoris comercials i fins

184. AHS, Governació, expedient, AMH 2134/16. Per justificar la renúncia a continuar el servei, Comas va al·ludir que calia fer una soldadura al càrter de l'autobús i que a causa de la vaga de transport no podia traslladar-lo a Barcelona.

185. *Guia General de Catalunya (Bailly-Baillièrre-Riera)*, Barcelona, S.A. Anuarios Bailly-Baillièrre y Riera Reunidos, 1935, p. 1066.

186. AHS, Padró de Veïns. Full de Padró de 1900, 18 anys de residència a Sabadell. Diversos autors l'han anomenat Josep a partir d'un error inicial de Joan Sallarès, *D'impremtes...*, p. 15

187. AHS, Padró de veïns, Registre d'altres, 9 de febrer de 1885. Fulls de Padró de 1889, 1 any de residència a Sabadell, tipògraf.

a 1908 a la contribució industrial. En canvi, disposem d'obres impreses al seu taller des de 1901. El negoci va començar al carrer del Safareig Vell, 8 (Advocat Cirera), després va continuar al carrer del Jardí, 37; a Sant Joan, 59 (cantonada Tres Creus), i a la Travessia Burriana, 8-10. Segons el cens obrer de 1919, on només consten els treballadors majors de 19 anys, amb sis empleats, era la tercera impremta de Sabadell, darrere de Comas i de Sallent. Sallarès el considera un bon impressor i segurament això explica que s'associés amb Joan Vila Maleras. Justament el 1919 s'havia constituït l'empresa Imprenta Canals, S.A.,¹⁸⁸ de la qual era gerent la filla, Magdalena Canals Ventura. Un any després ja trobem la comandita Canals i Vila, Successors de Joan Comas, que —com hem dit abans— només va durar dos anys. La publicitat de la comandita anunciava «sucursal en Barcelona, Diputació, 369. Casa de compras en New York».¹⁸⁹ Les dades del padró de veïns ens indiquen que la família Canals va traslladar la residència a Barcelona el 1920, tot i que encara van mantenir un negoci a Sabadell, amb el nom de Gràfiques Canals (Rambla, 125) de 1922 a 1924.¹⁹⁰

La majoria dels negocis d'impremta fou establerta per treballadors experimentats, que havien adquirit les qualificacions en altres empreses. Els tallers de Joan Comas foren l'escola principal de la majoria d'impressors locals. La nòmina —incompleta— dels empresaris que passaren per l'empresa Comas, encara que només fos en una etapa d'aprenents, és molt llarga.¹⁹¹ Pere Tugas, de qui ja hem comentat la trajectòria empresarial, fou el primer de qui tenim notícia; Pere Castañé Buxó (Sabadell 1906-1985), aprenent a Comas i després oficial a cal Sallent, soci fundador de Linograf; Josep Elias Olivé (Pont d'Armentera 1893 - Sabadell 1973); Marià Martí Verdejo (Sabadell 1904-1976), aprenent a Comas, després caixista a Pere Montaner i impressor a Hostench, soci fundador de Fàbregas i Martí el 1925; Antoni Jané Basuldo (Terrassa 1891-?) va treballar successivament a Comas, a una impremta de Terrassa i a Joan Canals, abans de ser soci fundador de La Noogràfica; Marcel·lí Obradors (Sabadell 1894-?), i, finalment, el més rellevant de tots, Joan Sallent Prat, del qual parlarem més endavant.¹⁹² Una altra informació ens diu

188. *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio e Industria de Sabadell*, X, 114 (juny de 1919), p. 11 i 115 (juliol de 1919), p. 9.

189. El fill, Joaquim Canals Ventura (Sabadell 1902), havia emigrat a Nova York, tot i que no sabem en quina data, però podria ser que la gerència de l'anònima en mans de la seva germana el 1919 i la referència novaïorquesa de la publicitat tinguessin a veure amb aquest fet; Andreu Castells, *L'art sabadellenc*, p. 622. A Barcelona, la família devia residir al districte 6è, perquè en el llibre de quintes de 1923 consta que Joaquim Canals Ventura és exclòs de la quinta de 1923, perquè ha estat reclamat pel districte 6è de Barcelona. AHS, Serveis Militars, Actes de Quintes, lleva de 1923, AMH 616.

190. El 1920 la resta de la família no consta domiciliada a la ciutat, però hi trobem encara empadronades les dues filles menors de Joan Canals Domènech, Maria i Eugènia Canals Ventura, que formaven part de les 14 alumnes internes del col·legi de les religioses Tereses de Sant Josep; AHS, Cens de població de 1920. El negoci no apareix en les relacions de la contribució industrial de 1922-1924, potser a causa de mantenir-se com a societat anònima, però en els mateixos anys surt relacionat a la *Guía General de Cataluña (Baillly-Baillière-Riera)*, Barcelona, S.A. Anuarios Baillly-Baillière y Riera Reunidos.

191. Entre els que no van aprendre a la impremta Comas hi trobem Josep Figuerola, aprenent amb Josep Obradors; Pere Montaner, treballador d'Isidre Ginesta, a qui va adquirir el negoci; Pere Manau Garriga, operari successivament a Magí Ribera i Joan Canals.

192. Sobre Tugas, Joan Sallarès, *D'imprentes...* Per la resta, la recopilació de Rafel Subirana Oller, *Impremses de Sabadell en els anys 1901-1938...*

que també hi va treballar Josep Viladot Puig (Barcelona ? c. 1887-1965), que esdevindria el fundador de la Indústria Gràfica Viladot de Barcelona.¹⁹³

De totes les impremtes sabadellenques, la que va assolir el màxim reconeixement fora de la ciutat fou la de Joan Sallent Prat (Sabadell 1879-1936), fill de Josep Sallent Codina, un hortolà sabadellenc. Sallent, que feia d'encarregat a la impremta Comas, va establir-se pel seu compte. Joan Sallarès, testimoni directe del trencament amb Comas, no en dona l'any, però ens diu que es va instal·lar al carrer de l'Horta Novella, 123. No apareix a la contribució industrial fins al 1913 i també en aquest cas les fonts fiscals se'ns mostren poc fiables. Segons la memòria familiar va muntar la impremta vers 1908 o 1909 en un cobert del carrer de l'Horta Novella.¹⁹⁴ De 1910 és un document, en què el seu sogre, Pere Cañellas Casajuana, demana permís per col·locar un rètol al carrer de Sant Quirze, 48, amb el text «Impremta Sallent».¹⁹⁵ I de 1911 és el primer imprès que coneixem d'en Sallent, amb aquesta adreça.¹⁹⁶

Joan Sallent va associar-se amb Josep Custòdio i Serra (Sabadell 1882 - Castellar del Vallès 1967). Custòdio havia tingut una trajectòria laboral molt variada (serraller, maquinista naval a la S.A. de Navegación Transatlàntica, ajustador mecànic a La Electricidad S.A., encarregat de sondatges en la construcció d'alguns dels grans embassaments catalans i administrador-comptable de la impremta Sallent). A més, va tenir també una botiga d'espardenyes. La família Custòdio era la propietària dels immobles del carrer de Jovellanos, on finalment es va instal·lar el taller. En termes fiscals la societat no apareix fins al 1919. L'associació empresarial es va reblar amb vincles familiars, atès que Eugeni Sallent Cañellas (Sabadell 1908-1961), fill de Joan, es va casar amb Maria Teresa Custòdio Pascual, filla de Josep.

La impremta Sallent va fer obres de gran qualitat per a editors locals (Biblioteca Sabadellenca, La Mirada, Edicions de la Comissió de Cultura de l'Ajuntament, Publicacions La Fona) i també de Barcelona (El Toisón de Oro, Diana, Barcino, Ediciones La Políglota, Llibreria Catalònia, Llibreria Verdaguer, Edicions de la Mà Trencada, Edicions Populares Literàries...). Durant la Guerra Civil va treballar per als serveis de Cultura de la Generalitat. No hi ha dubte que va ser la impremta preferida dels poetes sabadellencs i, amb l'objectiu d'excel·lir, va cercar col·laboradors de nivell entre els artistes locals, com ara Ricard Marlet. Francesc Trabal, que anomenà Sallent «un

193. Andreu Castells, *L'art sabadellenc*, p. 532.

194. Notes sobre la història de la impremta Sallent redactades per Xavier Sallent Custòdio el 1998 i facilitades per la seva germana Tona.

195. AHS, AMH 0159, Llicències. Rètols, 1899-1910, núm. 378, 21-11-1910. Dec la referència a Miquel Bach.

196. Es tracta d'un full volant amb el títol «Al Pueblo», conservat a la Col·lecció Renom-Llonch, datat el 28 de juliol de 1911; consisteix en un manifest de les organitzacions d'esquerres i sindicals contra la celebració d'una missa de campanya a la Rambla, en la qual el Centre Industrial, societat recreativa, havia de lliurar una bandera a la Creu Roja. La qüestió havia estat debatuda a l'Ajuntament el 20 de juliol, on la proposta republicana de prohibir aquesta missa fou derrotada per quatre vots. Tanmateix, el governador civil va optar per prohibir la missa; en aquesta decisió hi devia pesar la por a atiar els ànims, atesa la coincidència amb el segon aniversari de la Setmana Tràgica i el malestar que s'arrossegava a causa de l'estesa i indiscriminada repressió que va seguir aquells fets; Andreu Castells, *Sabadell, informe de l'oposició, vol. III. O tot o res, 1904-1918*, Sabadell, Edicions Riutort, 1978, p. 14.23.

dels nostres capitans d'indústria més significat, un dels nostres artistes més autèntics», cridava l'atenció sobre el fet que fora de Sabadell, «us trobàveu que us parlaven dels teixits nostres i dels obradors de Sallent». L'empresa —Trabal parla de vint a trenta obrers—, mai no arribà a ocupar tants treballadors com la de Comas.¹⁹⁷ No sorprèn que es digués que havia «fet créixer una casa i un obrador que, ja des dels seus inicis, deixà d'ésser exclusivament negoci per esdevenir fogar de selecció, una mena d'institució oberta a tothom qui desitgés fer tasca de cultura».¹⁹⁸

Després de la mort de Joan, l'empresa es va anomenar Joan Sallent, Successors. Els dos homes que van sostenir-la van ser l'esmentat Eugeni i el seu cunyat Francesc de P. Custòdio Pascual. Joan Sallent havia aconseguit enviar el seu fill Eugeni a Alemanya per mitjà de la Bauersche Giesserei de Frankfurt del Main, que havia esdevingut la propietària de la Foneria Tipogràfica Neufville de Barcelona, anomenada des de llavors Foneria Tipogràfica Bauer. A Frankfurt, la Bauer hi tenia una impremta per practicar amb els tipus que fabricava i Eugeni Sallent hi va treballar entre octubre/novembre de 1924 i abril de 1926.¹⁹⁹ L'estiu de 1927, també per mitjà dels contactes de Joan Sallent, fou Francesc de P. Custòdio qui, amb setze anys acabats de fer, es va traslladar a Leipzig, ciutat puntera de les arts gràfiques alemanyes, on va fer cursos de perfeccionament a l'Escola de Mestres i després a la Hochschule; a Alemanya, on va romandre fins a la fi de 1929 o inicis de 1930, Custòdio va conèixer alguns dels grans dissenyadors de la tipografia moderna d'aquell país.²⁰⁰

En la dècada de 1940, la impremta va excel·lir en la impressió d'edicions de bibliòfil, que van assolir alguns premis internacionals. Així, *La Divina Comèdia*, amb traducció de Josep M. de Sagarra (premi de l'exposició de Bibliòfils de París el 1948) i *Millenario Voces*, recull de fragments de la Bíblia, primera medalla d'or al Saló Internacional d'Amsterdam el 1949. Coetàniament, també s'hi van imprimir alguns números de la revista *Ariel*.²⁰¹

El 1951, Francesc Custòdio va deixar l'empresa familiar per col·laborar a Madrid, com a director tècnic, en la fundació de l'empresa Altamira, Talleres Gráficos S.A., impulsada per la família sabadellenca dels Enrich Valls i per la terrassenca dels Biosca Torres, ambdues amb fortes connexions a la capital d'Espanya durant la postguerra.²⁰² La producció en massa, base de l'em-

197. Francec Trabal, «Joan Sallent, impressor», *Diari de Sabadell*, 4640 (25 de març de 1936).

198. Pere Valls, «En la mort d'Eugeni Sallent», *Alba*, XII, 136 (juny de 1961), pp. 331-332.

199. La informació sobre Eugeni Sallent Cañellas m'ha estat facilitada per la seva filla Tona, que conserva un quadern de fitxes de les excursions realitzades pel seu pare, que anotava meticulosament l'itinerari i els noms dels acompanyants. Per sort, a Alemanya no va deixar aquesta afició i va continuar emplenant una fitxa de cada excursió, cosa que ens ha ajudat a precisar la durada de la seva estada en aquell país.

200. AHS, Arxius Privats, Ricard Simó Bach, Diccionari Biogràfic de Sabadellencs, Francesc Custòdio, plec de cinc fulls en castellà sobre la trajectòria professional amb motiu d'un homenatge que se li va fer a Madrid el 1982.

201. Joan Samsó, *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*, II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 47.

202. Altamira, Talleres Gráficos S.A. es va constituir el 15 de març de 1951 amb un capital de 5 milions de pessetes, ampliat a 10 el 14 de maig de 1954. El president del Consell d'Administració era Josep Biosca Torres i el vicepresident, Antoni Enrich Valls. Els vocals eren Francesc i Enric Enrich

presa, no va impedir que Francesc Custòdio intervingués a Madrid en edicions d'obres de gran qualitat.

L'empresa Sallent va continuar sota l'impuls d'Eugeni, però amb el capital majoritari de la família Custòdio. Eugeni va esperonar el seu fill Xavier (Sabadell 1933-2001) a establir-se pel seu compte, i així ho va fer el 1956, amb un màquina de relleu, al carrer del Vallès, 1. A més d'impressor, Xavier va ser el veritable renovador del disseny gràfic a Sabadell en la dècada de 1950. El 1963, amb el seu germà Joan, va crear Sallent Germans i es van instal·lar al carrer de Montserrat, 182. Allí mateix Xavier va constituir el 1967 Educa Sallent, empresa de jocs educatius i trencaclosques per a nens i adults, que va reeixir notablement i es va traslladar a una nova planta productiva a Sant Quirze del Vallès. Educa va ser venuda a Jocs Borràs el 2001 i donà lloc a Educa Borràs.

El 1924 es va constituir la impremta Minerva, que no apareix a la contribució industrial fins l'any següent a nom d'un del socis, Josep Busquets Oliiva. Inicialment l'havien fundada aquest, el seu germà Salvador i Josep Elias Olivé. A finals de 1934 Elias es va establir pel seu compte i el negoci, que a l'inici contribuïa per dues minerves, va quedar en mans dels Busquets i va mantenir-se a una escala artesanal, amb tres o quatre empleats, fins a la fi de la dècada de 1940. El canvi que l'havia de portar a esdevenir la major empresa local d'arts gràfiques es va iniciar amb Joaquim Busquets Gruart (Sabadell 1930-2011), fill de Salvador, a partir de començaments de la dècada de 1950. A més de treballar per a tercers, l'empresa va iniciar l'edició d'estampes de comunió i nades, instal·là la primera màquina òfset a Sabadell el 1954 i començà a comercialitzar el producte a tot el mercat espanyol. Aviat va esdevenir la impremta més gran de Sabadell. El 1963, ja tenia més de 30 empleats. En els anys seixanta l'empresa va potenciar sobretot el vessant editorial: va diversificar la producció (postals, participacions de noccs, recordatoris, paper fantasia, material escolar...), va canviar les estructures comercials en el mercat espanyol (venda directa als minoristes i delegacions comercials territorials) i es va potenciar l'exportació, especialment adreçada als mercats europeus, amb l'obertura de les primeres delegacions a l'estranger. En la dècada de 1970 es van reforçar els canvis: el 1970 es va desprendre dels actius d'impressió (Artegràfica S.A.); l'editorial es va transformar en Busquets Gruart S.A. i es va inaugurar una nova fàbrica a Sant Quirze del Vallès; l'empresa es va reestructurar des del punt de vista de la gestió i se'n va intensificar la presència en els mercats exteriors.²⁰³

La història de la impremta industrial a Sabadell, sobretot des de 1939, va molt més enllà dels casos considerats. Com a la resta d'aquesta nota, només n'hem esbossat alguns elements amb l'única pretensió de contribuir a la comprensió del context històric d'aquest catàleg. Si alguns d'aquests elements esperonen també altres estudiosos a endegar recerques aprofundides, llavors no podem sinó restar agraïts als retorns d'un exercici modest i illusionat.

Valls, Joan Banchs Burch i Carles Biosca Torres; aquest darrer era també el director gerent; *Anuario Financiero y de Sociedades Anónimas*, XXXVII, Año 1952-1953, Madrid, Editorial SODEC.

203. AHS, Arxius Privats, Fons personals, Ricard Simó Bach, Diccionari Biogràfic de Sabadellencs, Joaquim Busquets Gruart, «Evolución y desarrollo de Busquets Gruart S.A.», text redactat cap a 1980.